

Ženske in delo

med tradicijo
in modernizacijo

obdobje
zgodnjega
socializma

Ženske in delo

med tradicijo
in modernizacijo

obdobje
zgodnjega
socializma

Pričujoča publikacija spremlja razstavo *Ženske in delo med tradicijo in modernizacijo: obdobje zgodnjega socializma*, ki je od 9. aprila do 21. junija 2026 na ogled v Muzeju novejših in sodobne zgodovine Slovenije. Razstava se osredotoča na obdobje do konca šestdesetih let v Sloveniji in razkriva pomen in razumevanje dela žensk v hkratnosti kontinuitet in prelomov, v soobstoju tradicije in modernizacije, v razpetosti med ideološkimi obljubami in vsakdanjo realnostjo.

Katalog in razstava sta rezultat raziskovalnega dela v okviru projekta »Zgodovina ženskega dela v 19. in 20. stoletju na Slovenskem« (J6-50190), ki ga financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS). Razstavo je delno financiralo tudi Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije.

Kazalo

- 007 Uvod
- 009 Delo žensk v Sloveniji v obdobju po drugi svetovni vojni (1945–1970): polnopravni vstop v politično telo (Marta Verginella)
- 023 Kapitalizem in socializem
- 027 Staro in novo
- 029 Perice
- 033 Med reprodukcijo in produkcijo: ženske v integrirani kmečki ekonomiji (Brina Kotar)
- 045 Družbena vrednost težkega in necenjenega dela: ženske v industriji predelave rib (Iva Kosmos in Tanja Petrović)
- 049 Ženske v novih poklicih (Jovana Mihajlović Trbovc)
- 071 Partizanske zdravnice in njihovo delo na izgradnji poveljnega zdravstvenega sistema (Tanja Petrović)
- 081 Prosti čas v preseku delovnega časa
- 083 Kulturno-umetniške dejavnosti, prosti čas in emancipacija jugoslovanskih žensk (Ana Hofman)
- 093 Solidarnost in pristočasne dejavnosti delavk: pogled v Tobačno tovarno Ljubljana (Urška Strle)
- 107 Intelktualno in umetniško delo žensk

Uvod

V razrušeni povojni Evropi je delo žensk postalo nepogrešljiv temelj družbene, gospodarske in moralne obnove. V vzhodnem delu celine je revolucionarni obrat z odmikom od kapitalistične ekonomije sovpadel s procesom socialistične modernizacije, v kateri je delo žensk postalo pogoj za družbeno emancipacijo. Tudi jugoslovansko državno in partijsko vodstvo je delo žensk razumelo kot dolžnost do skupnosti in domovine. Delo žensk je postalo temelj nove družbene ureditve in ideološko deklarirane enakopravnosti vseh državljanov in državljanek. Socialistična oblast je ženske spodbujala k politični aktivnosti ter k vključevanju v sindikate, delavske svete in družbeno-kulturne organizacije. Omogočila jim je večji dostop do poklicnega izobraževanja in usposabljanja, povezanega z novimi potrebami industrializirane družbe. Toda ob novih poklicih in vlogah, ki so jih posameznice prevzemale v povojnem času, tudi na najvišjih, najbolj odgovornih mestih, so se ohranjale tradicionalne ženske zaposlitve v domačem gospodarstvu, na neformalnem in tudi nelegalnem trgu dela.

Delo zunaj doma je ženskam ponujalo večje možnosti za izhod iz ekonomske odvisnosti in zasebne sfere, vendar še zdaleč ni izničilo obstoječih neenakosti in tradicionalnih pričakovanj, ki jih je družba kljub deklarirani ideologiji gojila do žensk. Še vedno so prevzemale temeljna družinska opravila: gospodinjsko delo, vzgojo otrok in skrb za starejše. V prepletu med komunistično ideologijo, vsakdanjo prakso in izkušnjami žensk je tudi po vojni žensko delo ostajalo eno od ključnih vprašanj modernizacije slovenske družbe, z nerešenimi protislovji. Po letu 1945 so ženske v Sloveniji v okviru nove jugoslovanske države na področju dela prvič pridobile sistematično urejene pravice. Delo je bilo razglašeno za temeljno pravico in dolžnost vseh državljanov, ne glede na spol, kar je ženskam odprlo širši dostop do zaposlitve v industriji, javnih službah in upravi. Zakonodaja je uvedla načelo enakega plačila za enako delo ter zagotovila socialno in delovnopravno zaščito, ki je vključevala porodniški dopust, zaščito delovnega mesta, zdravstveno in pokojninsko zavarovanje ter otroške dodatke.

Marta Verginella

**Delo žensk v Sloveniji
v obdobju po drugi
svetovni vojni (1945 – 1970):
polnopravni vstop
v politično telo**

Delo žensk v Sloveniji v obdobju po drugi svetovni vojni (1945–1970): polnopravni vstop v politično telo

Marta Verginella

Konec druge svetovne vojne je v Sloveniji tako kot drugod po Jugoslaviji pomenil začetek globoke preobrazbe, ki je zajela celotno družbeno ureditev in še posebej gospodarstvo. Zmagi narodnoosvobodilnega gibanja in koncu okupatorskih režimov je sledil revolucionarni obrat, ki ga je vodila Komunistična partija. Odmik od kapitalistične ekonomije in razredne neenakosti se je realiziral z razlaščanjem podjetnikov in trgovcev ter nacionalizacijo večjih kmečkih posesti. Boj z buržoazno družbo, ki se je v spominih pripadnikov in pripadnic višjih slojev ohranil kot brutalna izkušnja, je potekal sočasno z vzpostavitvijo novega socialističnega sistema, v katerem je delo žensk postalo nepogrešljiv temelj družbene, gospodarske in moralne obnove. Za jugoslovansko in tudi slovensko partijsko vodstvo je bila ženska emancipacija sestavni del družbene emancipacije, delo žensk zunaj doma pa dolžnost do skupnosti in domovine.

11. avgusta 1945 so ženske v Jugoslaviji, s tem pa tudi v Sloveniji kot eni izmed republik nove federativne države, pridobile splošno volilno pravico. 11. novembra 1945 so prvič volile za Ustavodajno skupščino. Pravica voliti in biti voljene je bila potrjena sicer že med vojno v okviru sklepov AVNOJ-a (Antifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije), dokončno pa je bila uzakonjena leta 1946 z ustavo Federativne ljudske republike Jugoslavije, v kateri je bilo načelo enakopravnosti spolov vključeno med temeljne ustavne določbe.

Pridobitev aktivne in pasivne volilne pravice je bila tudi priznanje za prispevek žensk v narodnoosvobodilnem boju. Čeprav so posameznice volile že oktobra 1943, je celotno slovensko žensko prebivalstvo šele novembra 1945 postalo del volilnega telesa, ki je izvolilo svoje predstavnike in predstavnice v ljudske odbore in druge politične organe. Vključitev žensk v volilni proces je pomenila formalni prelom s predvojnimi omejitvami in pomemben korak k njihovi javni prisotnosti ter politični vključitvi. Vendar politična enakopravnost ni samodejno pomenila tudi dejanske enake zastopanosti ali enakega vpliva med spoloma. Tako kot na drugih področjih so tudi pri politični zastopanosti ostajala dvoumja med ideološko razglašeno enakostjo in dejanskimi možnostmi žensk v povojni družbi. Pri tem pa ne gre prezreti, da je večja prisotnost žensk v politiki pomenila tudi večjo možnost za oblikovanje nove zakonodaje, naklonjene zaščiti delavk in mater. Pri njenem oblikovanju in nasploh pri uveljavljanju enakopravnosti žensk v povojni slovenski družbi je ključno vlogo odigrala Vida Tomšič (1913–1998), ministrica za socialno politiko v prvi slovenski narodni vladi in ena vodilnih političnih osebnosti v povojni Sloveniji. O njenem vplivu v jugoslovanskih ženskih vrstah priča tudi izvolitev za predsednico na drugem kongresu Antifašistične fronte žensk Jugoslavije (AFŽJ) (25.–27. januar 1948) v Beogradu ter njena ponovna izvolitev na predsedniško mesto na tretjem kongresu AFŽJ leta 1950.

Nove pravice delavk in mater

Po letu 1945 so ženske v Jugoslaviji prvič pridobile sistematično urejene pravice na področju dela. Delo je bilo razglašeno za temeljno pravico in dolžnost vseh državljanov in državljanek. Ženske so imele odprt dostop do zaposlitve v industriji, šolstvu, socialnem skrbstvu in upravi. Zlasti tiste, ki so bile aktivno vključene v narodnoosvobodilni boj in so imele višjo izobrazbo, so se povzpele na pomembna, vodilna mesta. Uvedeno je bilo načelo enakega plačila za enako delo, kljub temu pa so bile ženske plače povprečno do 20 odstotkov nižje. Zagotovljena je bila socialna in delovnopravna zaščita, ki je vključevala porodniški dopust, zaščito delovnega mesta, zdravstveno in pokojninsko zavarovanje ter otroške dodatke.

24. člen ustave je namreč ščitil »koristi matere in otroka s pravico plačanega dopusta pred in po porodu, z ustanavljanjem dečjih domov in zavetišč«. Od leta 1946 je porodniški dopust trajal 12 tednov, leta 1949 je bil podaljšan na 90 dni, leta 1957 na 105 dni, leta 1966 pa na 133 dni. Ti ukrepi so pomenili pomemben prelom s predvojnimi obdobjem. V Kraljevini Jugoslaviji je bila zaščita materinstva omejena in neenotna, pogosto vezana na posamezne poklicne skupine, interne prakse podjetij ali lokalne predpise. Po letu 1945 pa je bila zaščita mater sistemsko urejena in vključena v širši model socialne države, tako da se je Jugoslavija uvrstila med države, ki so imele najbolj velikodušen sistem porodniškega dopusta na svetu, in je prednjačila tudi v primerjavi s številnimi zahodnoevropskimi

državami. Leta 1974 je bil določen minimalni porodniški dopust v dolžini 105 dni z možnostjo podaljšanja za 141 dni, uvedena pa je bila tudi možnost izrabe porodniškega dopusta za očete novorojenčkov. Leta 1977 je bil sprejet sklep o možnosti podaljšanja dopusta na eno leto v primeru rojstva dvojčkov ali več živorojenih ter telesno ali umsko težje prizadetih otrok, leta 1986 pa je bil porodniški dopust skupaj z dopustom za nego in varstvom otroka podaljšan na eno leto. Nadomestilo za odsotnost zaradi nosečnosti in materinstva je bilo do leta 1986 določeno v višini 100-odstotnega deleža osnovne plače, po tem datumu pa se je poenotilo na 50 odstotkov povprečne plače v SRS, z možnostjo dodatkov delodajalca (OZD).

Porodnice so od leta 1952 naprej lahko do otrokove starosti osem mesecev oziroma do treh let delale polovični delovni čas, če je to odobrila zdravniška komisija. Od leta 1949 naprej mladim materam ni bilo dovoljeno delati ponoči in v podaljšanem delovniku; to pravilo se je odrazilo tudi v tovarniških pravilih o medosebnih razmerjih. Starost otroka, ki je določala časovne okvire tega predpisa, pa se je sčasoma podaljševala in se usklajevala z zdravniškimi mnenji.¹ Prevladalo je prepričanje, da je »pri nas socialna zaščita žene, ki je vključena v delovni proces, dovolj popolna in da so vsi zastareli predsodki, ki so doslej odvrčali našo ženo od vključevanja v produkcijo, zares le predsodki in zares zastareli predsodki«. ²

1. Vesna Leskošek, »Vpliv porodniškega dopusta na zaposlitev žensk v času socializma«, v: *Žensko delo: Delo žensk v zgodovinski perspektivi*, ur. Nina Vodopivec in Žarko Lazarević, Ljubljana: INZ, 2015, 75–78.

2. Terezija Traven, »Kako zaposliti kar največ žena«, *Naša žena*, letnik 6, št. 5, 1947, 136.

Glavnina industrijskih delavk je bila zaposlenih v tekstilni industriji. © Božo Štajer, maj 1947, hrani Muzej novejšje in sodobne zgodovine Slovenije

AFŽ in ideološka zasnova ženskega dela

Antifašistična fronta žena (AFŽ)³ je po letu 1945 kot žensko-družbena politična organizacija prevzela osrednjo vlogo pri oblikovanju razumevanja dela žensk v novi socialistični družbi. Njena naloga ni bila le organizacijska, temveč tudi vzgojna: prizadevala si je politično prevzgojiti ženske in utrditi podobo nove socialistične delavke ter jo navdihniti s sovjetskim modelom ženske. Zgled sovjetske zaposlitvene politike žensk je igral ključno vlogo pri oblikovanju povojnih jugoslovanskih politik glede spola.⁴ Služil je kot vzor pri odmiku od buržoaznih vrednot in predvojnega meščanskega feminizma, ki ga povojna komunistična oblast ni odobraval. Prevladalo je prepričanje, da se lahko žensko vprašanje po sovjetskem zgledu rešuje v soglasju z borbo za vzpostavitev socialistične družbe: »Partija je vzgojila med ženskami na milijone partijskih in nepartijskih boljševikov in več kot milijon žena je članic komunistične partije in vodi v prvih vrstah borbo za komunizem. Delavke, kolhoznice, izobraženke, žene vseh narodnosti velike domovine Sovjetske zveze se aktivno udeležujejo pri gradnji socialistične države. In to je ena važnih sil sovjetskega družbenega in državnega ustroja, je močna in nesporna prednost socialistične demokracije pred toliko opevano demokracijo buržoaznih dežel.«⁵

Glasilu AFŽ *Naša žena* je poročalo o delovnih podvigih žensk na poljih, v rudnikih, v tekstilnih tovarnah, v gozdovih. Na objavljenih fotografijah so žareli obrazi delavk, ki so ponosno gledale v kamero ter izkazovale ponos in pogum soustvarjalk nove družbe. V ospredju so bile zgodbe

udarnic, delavk v tovarnah, kmetic in rudark, ki so z veliko vztrajnostjo premoščale ovire okolja, v katerem so delovale. *Naša žena* je pogosto objavljala fotografije žensk na gradbiščih, v tovarniški proizvodnji in na tečajih usposabljanja, da bi poudarila pomen mobilizacije žensk za izvajanje petletnega plana in njihovo nenadomestljivo vlogo pri gradnji socialistične družbe. »V našem petletnem planu so predvidene ogromne gradnje novih tovarn, elektrarn, železnic, predvideno je znatno povečanje industrije in nam bo torej delovna sila krvavo potrebna. Brez te ne bomo uresničili plana. In žene so poleg ostalih virov zelo resna, še neizrabljena zakladnica, iz katere nam bo mogoče izpolniti vrzel.«⁶

Marsikdaj pa se pričakovanja novih oblasti niso ujemala z ravnanjem žensk. Pogost vzrok nezadovoljstva je bila zlasti pomanjkljiva udeležba žensk v sindikalnih organizacijah in na političnih forumih. Ne le med vodilnimi slovenskimi politiki, tudi med političarkami je prevladalo mnenje, da ženske niso v celoti ponotranjile revolucionarnih vrednot. Očitano jim je bilo, da so preveč pasivne, da se izmikajo političnemu delu. V nepodpisanem članku v *Naši ženi* je omenjeno skromno zanimanje žensk za vstop v sindikate in zato tudi njihovo nezadostno zastopstvo. Pri tem je avtor sicer ugotavljal tudi krivdo sindikatov, ki so ženskam izkazovali premalo pozornosti. Oboji so bili ujeti v stare vzorce, kar je prispevalo k zapostavljanju delavk. Delavke so se premalo zavedale, »da zakone in pravice žene delavke, ki so ji zajamčene v ustavi, ščitijo in večkrat tudi uveljavljajo prav

3. AFŽ, v srbohrvaščini »Antifašistički front žena«, je bila ustanovljena 6. decembra 1942 v Bosanskem Petrovcu. Slovenska protifašistična ženska zveza je bila ustanovljena v Dobrniču 16. oktobra 1943. Delovala je do leta 1953, do ustanovitve Zveze ženskih društev.

4. Ivan Simić, *Soviet Influences on Postwar Yugoslav Gender Policies*, Cham: Palgrave MacMillan, 2018.

5. Narodna in študijska knjižnica v Trstu, arhiv Mara Samsa, »Žena v borbi za mir in demokracijo«, brez datuma.

6. »S pomočjo sindikatov nam bo zrasel nov rod delavk«, *Naša žena*, letnik 6, št. 5, 1947, 138.

Mlada delavka s srpom. © Božo Štajer, julij 1948, hrani
Muzej novejše in sodobne zgodovine Slovenije

sindikati, kot organizacija delavcev. Če bi jim bilo bolj živo v zavesti, da morajo delavke same po svoji delavski organizaciji ščititi z ustavo zajamčene pravice, potem bi jim bilo vsekakor več do tega, da bi bile one same udeležene v različnih odborih in forumih, ker bi tako lažje in bolj neposredno ščitile pravice delavske žene in matere in bi bolj neposredno lahko vplivale na izboljšanje njihovega položaja v okviru posameznih podjetij in tovarn.«⁷

Vizija komunističnega vodstva o političnih in gospodarskih nalogah žensk se ni ujemala zlasti z vsakdanjim ravnanjem tistega dela ženskega prebivalstva, ki je na prvo mesto postavljalo preživetje in je bilo vpeto v nelegalno delo in črni trg, tako v mestih kot na podeželju. Do komunističnih zahtev glede dela žensk so bile nenaklonjene tudi posamične pripadnice meščanskega razreda, ki so si prizadevale ohraniti svoj predvojni družbeni status.

Prostovoljno in udarniško delo za obnovo domovine

V obnovi povojnega gospodarstva in infrastrukture je imelo prostovoljno in udarniško delo pomembno vlogo. *Naša žena* je v prvih povojnih letih poročala o sodelovanju žensk pri odstranjevanju ruševin, o nadomeščanju moške delovne sile tam, kjer je primanjkovalo bodisi strojev bodisi moških rok. »Z veseljem gredo naše ženske in mladinke na delo ter s petjem opravljajo težko moško delo. Vesele so same, ker se zavedajo, da so zopet nekaj doprinesle k naši zmagi.«⁸ Kot je na 2. kongresu AFŽ Slovenije (11. 6. 1945) poudarila Vida Tomšič, je bila dolžnost žensk, da svojo domovino gradijo z delom, z udarniškim delom, da jo očistijo ruševin in prispevajo k njeni neodvisnosti in suverenosti: »Tovarišice, enotnost našega slovenskega naroda, enotnost vseh narodov Jugoslavije, se mora pokazati tudi pri našem delu. V tem delu gospodarske obnove bomo pokazale razumevanje ne le za potrebe svojega doma in svojega kraja, ampak tudi za potrebe celote, naše celotne domovine. Odhajale bomo na delo tja, kjer je to potrebno, kjer je največji primanjkljaj.«⁹

Žensko prostovoljno delo se je umeščalo v okvir povojne ideologije udarniškega dela in prostovoljne gradnje socialističnega sistema. Potrjevalo je prelomnost revolucionarnega časa in z njim novo podobo ženske, ki se ni izmikala nobenemu delu, tudi najtežjemu. Ženske so kmalu po osvoboditvi marsikje na lastno pobudo pristopile k obnovitvenim delom, je naglašala *Naša žena*. Pojavljale so se tam, kjer ni bilo strojev in moških rok. Pričele so odstranjevati ruševine in pripravljati material za obnovo vasi, cest, mostov. Po navedbah *Naše žene* je v Sloveniji pri obnavljanju cestne infrastrukture po koncu vojne sodelovalo 111.037 ljudi, od tega 44.414 žensk, kar pomeni, da so slednje predstavljale skoraj polovico celotne delovne moči.¹⁰

V različnih delih Slovenije so se ženske organizirale v delovne brigade, ponekod že pred koncem vojne. »V delovnih četah in brigadah obdelujejo zemljo, odstranjujejo sledove vojne in čistijo ruševine, gradijo ceste in hiše, proge in tovarne, predejo, pletejo

7. Prav tam.

8. Pavla, »Posnemajmo pridne delovne čete,« *Naša žena*, letnik 4, št. 2–3, 1945, 36–37.

9. Vida Tomšič, *Naša žena*, 1945, 4–5.

10. »Kako smo delali na cestah«, *Naša žena*, letnik 5, št. 7, 1946, 167.

Pri povojni izgradnji tovarn, šol, kulturnih domov, cest, železniških prog in elektrarn ter pri modernizaciji podeželja so angažirali tudi mlajše delavke. Udarniške aktivnosti na Tržaški cesti v Ljubljani junija 1947.
© Vlastja Simončič, hrani Muzej novejšje in sodobne zgodovine Slovenije

in šivajo v delavnicah, udarniško delajo v tovarnah, učijo se na raznih tečajih itd. Z eno besedo, z majhnimi in velikimi, vsakodnevnimi in priložnostnimi opravki sodelujejo v obnovi domovine tisoči in milijoni naših žena kot enakopravni in zavedni državljani.«¹¹

Na Vipavskem so ženske in dekleta z udarniškim delom ob podpori narodnih oblasti v veliki meri obnovile vas Cesta. Na Rašici, kjer so Nemci požgali vas in izselili prebivalstvo v Srbijo, je predvsem ženska mladina odigrala pomembno vlogo pri odvažanju ruševin in obnovi. Podobno pomemben je bil prispevek žensk pri obnovi v podkrimskih vaseh, kjer je bilo uničenih več kot 8.000 stavb in je bilo premalo moške delovne sile, da bi začeli odpravljati posledice vojne okupatorske politike. *Naša žena* je poročala tudi o ženskem prostovoljnem delu v Trbovljah in okolici, kjer so ženske v Praprotnem zasipale strelske jarke in opravile veliko prostovoljnega dela tudi na poljih. Na Pohorju je ženska brigada »Pohorski bataljon« za pet odstotkov preseгла dnevni delovni plan.

Na območju Vrhnike je deloval ženski delovni bataljon, ki je nudil pomoč revnim in potrebnim. Vanj so se vključile vse ženske razen nosečnic, bolnih in starejših od 50 let. Opravljale so najrazličnejša opravila, od hišnih do poljskih del. Posamezne skupine organiziranih žensk so skrbele za otroke, pripravljale so hrano potrebnim, finančno pomagale vojnim vdovam in šivale za revne.¹² Na Primorskem so ženske nadomeščale moško delovno silo pri odvažanju ruševin

in gradnji požganih vasi. Postale so zidarke. Veliko prostovoljnih ur so ženske opravile tudi na območju Ljubljane, kjer so se izkazale zlasti prebivalke Šiške in Polja. Še posebej natančno pa je *Naša žena* opisala prostovoljno delo na območju Jesenic. V opisu omenja 10.457 ur prostovoljnega dela, opravljenega pri čiščenju ruševin, 1.902 ur pri pranju perila za vojsko, 4.214 ur v tovarnah, 122 ur pri popravljanju cest, 168 ur pri obnovi hiš, 1.477 ur pri obdelovanju polj, 90 ur pri čiščenju drevja, 162 ur pri zbiranju železa, 53 ur pri čiščenju gozdov, 643 ur pri šivanju, 1.707 ur v uradih, 797 ur na travnikih. Ženske iz Jesenic in okolice so zbrale 4.410 kg železa, 200 kg papirja, 2.846 kg tekstilnih odpadkov ipd.¹³ Številke opravljenih prostovoljnih ur tudi v drugih predelih Slovenije potrjujejo obseg in raznolikost dela, ki so ga opravile ženske: na tisoče ur pri čiščenju ruševin, delu v tovarnah, na poljih, v uradih, pri popravljanju cest, zbiranju surovin in šivanju.

S preimenovanjem prostovoljnega dela v udarniško delo se je povečal njegov vzgojni in simbolni pomen. V brigadah so se dekleta in žene politično izobraževale, sodelovale so na konferencah in predavanjih, kot poslušalke in govornice. Ko so presegle delovne norme, so bile nagrajene in postavljene za vzor drugim udarnicam. Delo v brigadah je postalo prostor kolektivne identifikacije in politične socializacije predvsem za mlade ženske, a tudi matere.

Industrializacija in nova struktura ženskega dela

Povojna Slovenija je v okviru jugoslovanskega planskega gospodarstva doživela intenzivno industrializacijo, ki je temeljito preoblikovala

družbeno in zaposlitveno strukturo republike. Nacionalizacija podjetij, uvedba petletnih planov ter sistematična usmeritev v razvoj

11. »Še ena velika naloga Antifašistične fronte žena«, *Naša žena*, 1945, letnik 4, št. 2–3.

12. Ida Zalokar, »Vrhničanke imamo delovni bataljon«, *Naša žena*, letnik 4, št. 9, 1945, 189.

13. »Nekaj uspehov našega tekmovanja«, *Naša žena*, letnik 5, št. 4, 1946, 83.

industrije so spremenile razmerje med agrarnim in industrijskim prebivalstvom. Če je bila Slovenija pred vojno še izrazito agrarna, se je v 1950-ih letih delež zaposlenih v industriji začel povečevati. Leta 1953 je v Sloveniji po statističnih podatkih v industriji delalo okoli 30 odstotkov vseh zaposlenih žensk, kar kaže na njihov pomemben delež v svetu plačanega dela.¹⁴ Med industrijskimi

panogami je tekstilna industrija postala osrednji prostor ženskega dela in simbol feminizirane industrijske proizvodnje.

V 1950-ih letih je tekstilna industrija predstavljala največjega zaposlovalca žensk; v številnih tekstilnih obratih so ženske tvorile večino delovne sile.¹⁵ Z razvejanim razvojem tekstilnih tovarn v Kranju, Mariboru, Celju,

Po letu 1945 so se mnoge ženske zaposlovale tudi v kovinarski industriji. © Dušan Gostinčar, leto neznano, hrani Muzej novejšje in sodobne zgodovine Slovenije

14. Mateja Jeraj, *Slovenke na prehodu v socializem: položaj žensk v Sloveniji 1945–1953*, Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2015, 262.

15. Nina Vodopivec, »Reprezentacije tekstilne industrije: socialistični projekt in postsocialistična transformacija«, *Prispevki za novejšjo zgodovino*, št. XLVII/1, 2007, 199–214.

Litiji, Preboldu, Prekmurju, na Goriškem in drugod se je začelo sistematično vključevanje žensk v plačano delo. Poleg tekstilnega sektorja so se ženske zaposlovale tudi v živilski, lesni in lahki kovinski industriji.

Velik del novih industrijskih delavk je prihajal s podeželja. Njihov prehod iz agrarnega okolja v tovarniško delo je bil razumljen kot pomemben element socialistične modernizacije. Industrijsko delo ni pomenilo le zaslужka, temveč tudi vključitev v kolektiv, možnost strokovnega usposabljanja, delovanja v sindikatih in delavskih svetih, ki so bili po letu 1950 temelj samoupravnega sistema. Bile so soustvarjalke uspešne socialistične modernizacije, ki si je zadala za cilj prelom z »zaostalimi« družbenimi vzorci.

Na podeželju prehod v industrijsko družbo sicer ni nujno pomenil popolnega preloma s tradicionalnimi ženskimi opravili in zaposlitvami. Ženske, zaposlene v industriji,

so po končanem delovniku pogosto nadaljevale delo na družinski kmetiji; sezonsko in dodatno kmetijsko delo je ostalo pomemben del njihovih delovnih obveznosti. Marsikje sta se tradicija in modernizacija prepletali: industrijske delavke so bile hkrati tudi gospodinje in kmetice.

Zlasti v prvih letih povojne obnove je najrevnejši del ženskega prebivalstva opravljal priložnostna dela, ki niso bila registrirana v uradnih statistikah: delo peric, mlekarič, branjevč; kmetice so prodajale presežke na trgu, zlasti v mestih. Gre za dejavnosti, ki so večkrat omogočale preživetje ali pa povečevale družinski dohodek. Na obmejnih področjih Goriške, Krasa in Istre so ženske nelegalno prodajale poljedelske pridelke na italijanski strani meje. Mnoge so v Trstu in Gorici opravljale tudi delo hišnih pomočnic.

Kontinuitete in protislovja

Delo zunaj doma je ženskam po letu 1945 omogočalo ekonomsko neodvisnost. Povečevalo je njihovo avtonomijo od moža ali očeta. Dekleta, ki so bila zaposlena, so se lahko prej osamosvojila od družine, kot delavke so pridobile na samozavesti v odnosu do partnerja, pridobile so občutek za lastno vrednost. Počutile so se spoštovanja vredne osebe.¹⁶ Plačana zaposlitev je pomenila lastni dohodek, socialno in pokojninsko zavarovanje ter širšo družbeno prepoznavnost, pa tudi prispevek k izboljšanju družinskega ekonomskega stanja. V ideološkem diskurzu novega režima je bila zaposlena ženska simbol napredka in enakopravnosti. V tem prepletu med komunistično ideologijo, ki je poudarjala emancipacijo in enakost v korist splošnega napredka, ter vsakdanjo prakso

žensk je žensko delo ostajalo eno osrednjih vprašanj modernizacije slovenske družbe.

Povojna Slovenija je v okviru socialistične modernizacije ženskam omogočila dostop do izobraževanja, tako na srednješolski kot univerzitetni ravni. Država je razumela izobraževanje kot ključno orodje družbene preobrazbe, zato je vlagala v širitev šolskega sistema, ustanavljanje novih strokovnih šol ter razvoj univerzitetnih programov. Ta proces je ženskam odprl možnosti, ki so bile pred vojno bistveno bolj omejene ali dostopne le ožjemu sloju meščanskih

16. Polona Sitar, *'Ne le kruh, tudi vrtnice!': potrošnja, tehnološki razvoj in emancipacija žensk v socialistični Sloveniji*, Ljubljana: ZRC SAZU, 2017, 30–144.

družin. Povečana dostopnost izobraževanja je ženskam omogočila večjo prisotnost v javnih službah, zlasti v zdravstvu, šolstvu in administraciji. Hkrati je širitev izobraževalnih možnosti vplivala tudi na spremembo poklicne strukture ženskega dela. Poleg tradicionalno »feminiziranih« poklicev v vzgoji in negi so ženske postopoma vstopale tudi v pravne, tehnične, naravoslovne in raziskovalne sfere, čeprav je njihova zastopanost tam ostajala omejena.¹⁷ Profesionalna diferenciacija ženskega dela je tako potekala postopoma in neenakomerno, v odvisnosti

od družbenih potreb, politične podpore in individualnih okoliščin.

Tudi med visoko izobraženimi ženskami je breme usklajevanja poklicne kariere in družinskih obveznosti pogosto ostajalo na njihovih ramenih, kljub otroškemu varstvu in postopnemu uvajanju celodnevne pouka. Ideja enakopravne delavke in strokovnjakinje je obstajala vzporedno z realnostjo dvojne ali celo trojne obremenitve. Ob rednem in odgovornem delu v službi so ženske še naprej opravljale večino gospodinjskega in skrbstvenega dela, pogosto pa so bile

Pranje perila je predstavljalo eno od ženskih opravil, ki ga nova oblast ni uspela uspešno rešiti vse do rabe pralnih strojev. © Marjan Ciglič, april 1961, hrani Muzej novejšje in sodobne zgodovine Slovenije

17. Jovana Mihajlović Trbovc (ur.), *Naše znanstvenice: Kako so ženske soustvarjale znanost v Jugoslaviji*, Ljubljana: Založba ZRC, 2023.

vključene tudi v politične in družbene aktivnosti, bodisi v okviru sindikatov, delavskih svetov, strokovnih združenj ali ženskih organizacij. Ta preplet profesionalne rasti, političnega delovanja in vsakdanjih odgovornosti razkriva eno ključnih napetosti povojne modernizacije za ženske: formalna enakopravnost in širitev izobraževalnih možnosti sta odprli vrata novim karieram, vendar nista samodejno razbremenili žensk tradicionalnih pričakovanj.

8. marca 1980 je Vida Tomšič zbranim Tobačni tovarni v Ljubljani povedala, da aktivna udeležba žensk v samoupravnih organih in temeljnih delegacijah pomeni tudi njihovo udeležbo v odločanju o pogojih dela in življenja. V istem govoru pa je tudi ugotavljala, da je večina žensk v Sloveniji še vedno zaposlena pri manj kvalificiranih opravilih, da »opravlja naporno, praviloma monotono delo ob visoki intenzivnosti in se zaposluje v klasičnih industrijskih tako imenovanih ženskih panogah, iz katere smo črpali in še črpamo akumulacijo za razvoj drugih dejavnosti in odkrivanje najrazličnejših potreb.

Poleg slabše splošne kvalifikacijske strukture zaposlenih žensk pa ostaja kot osnovni problem in ovira napredku žensk v družbi tradicionalna obremenitev žensk izven delovnega mesta. Prepogosto ustvarjanje pogojev za podružabljanje gospodinjskih opravil in skrbi za otroke ...«¹⁸

Kot potrjuje razstava o delu žensk v povojni Sloveniji, so ženske s svojim delom – v tovarnah, javnih ustanovah, izobraževalnih in zdravstvenih institucijah ter v domačem okolju – prispevale k modernizaciji slovenske družbe. Njihovo delo ni bilo le gospodarska kategorija, temveč osrednji element oblikovanja nove družbene identitete, v kateri so se prepletali ideologija, vsakdanje življenje, izkušnje in hotenja posameznic. Ideološke obljube o novi, enakopravni družbi so sobivale z realnostjo, ki je razkrivala trdoživost patriarhalnih strukturnih vzorcev in ostaline tradicionalne družbe. Prav ta napetost – med napredkom in kontinuiteto, med ideološkim projektom in individualnimi izkušnjami – dokazuje, da zgodovine ženskega dela po letu 1945 ne moremo razumeti enoznačno, temveč jo moramo prepraševati v vsej njeni kompleksnosti.

18. SI ZAL LJU/134, Tobačna tovarna Ljubljana, t.e. 86, a.e. 1002 Govor Vide Tomšič, 8. 3. 1980 (tipkopis).

Kapitalizem in socializem

Če so žensko delo zunaj doma po koncu prve svetovne vojne še dojemali kot nekaj začasnega in izjemnega, je po koncu druge svetovne vojne začelo postajati sinonim za razvoj in modernost. Še posebej v državah, kot je bila Jugoslavija – državah, ki so doživele revolucionarni preobrat – je postalo prepoznavni znak korenitosti političnih in družbenih sprememb. Odmik od

kapitalističnih proizvodnih odnosov se je meril tudi s številom zaposlenih žensk. Novi politični in gospodarski angažma žensk je potrjevala zlasti zaposlitev v industriji. Jugoslovanske povojne oblasti so se zgledovale po sovjetskem modelu in ženske spodbujale, naj se oprimejo vseh poklicev, še posebej takih, ki lahko prispevajo h gradnji nove družbe.

L'URSS VUOLE BENESSERE E PACE

La scuola è gratuita e per tutti è garantita l'istruzione. Solo a Mosca 600.000 bambini frequenteranno quest'anno le scuole pubbliche. Nella foto: la maestra Vasilievna che ha trovato un nuovo metodo pedagogico.

Il 17 ottobre si è inaugurato in tutta Italia il "Mese d'Amicizia" con l'URSS sotto gli auspici dell'Associazione "Italia-URSS". Le popolari manifestazioni che hanno avuto luogo in parecchie città d'Italia dimostrano quanto sia grande e profonda la stima e la fiducia che il nostro popolo ha nell'Unione Sovietica, in questo Paese che ha schiacciato il nazifascismo e che per primo ha levato la sua voce in difesa della pace e della libertà dei popoli. Noi, donne italiane, salutiamo in questa occasione tutte le donne sovietiche che alla testa delle forze della pace additano alle donne di tutto il mondo quale sia la via che porterà alla vittoria contro le criminali manovre dei guerrafondai internazionali

In nessun paese come nell'URSS le madri ed i bambini vengono assistiti e curati. Nella foto: la giovane contadina Devlatova allatta il suo piccolo nel nido dell'azienda agricola nei dintorni di Kiev in cui lavora.

I giovani sovietici dedicano buona parte della loro giornata allo sport. Ovunque piscine, palestre e stadi ospitano milioni e milioni di ragazze e ragazzi. Nella foto: le sportive bielorusse alla parata nello stadio moscovita.

Non si conosce disoccupazione nell'URSS. Tutti hanno diritto al lavoro e le donne che in misura rilevante hanno contribuito alla vittoria sul nazifascismo, sono oggi al primo posto per la ricostruzione del loro paese e per la difesa della pace. Nella foto: l'operaia Doletskaia, la migliore elettricista del cantiere di Minsk.

Nell'URSS tutte le attività sono accessibili alle donne. A migliaia si contano le donne ingegneri, dottori, avvocati, giornalisti e scienziati. Nella foto: le architetto Scripova e Zelnava studiano un nuovo progetto per case d'abitazione nella repubblica dell'Azerbaigian.

A ROMA: FESTIVAL DEL CINEMA SOVIETICO

Po sovjetskih usmeritvah so se zgledovale tudi levičarske plasti italijanske družbe, ki so zagovarjale enakopravnost glede na spol. Podobe sovjetskih žensk, ki sooblikujejo povojni svet miru in blaginje, so prikazovali tudi v osrednjem italijanskem mesečniku *Noi donne* (Me ženske). © *Noi donne* 36 (1948): 10

Model sovjetske delavke je bil referenčen tudi v sosednji Italiji, a le v tistem delu družbe, ki je med vojno podpiral odpornišvo in se je prepoznaval v socialističnih in komunističnih idealih. V konservativnih in katoliških krogih je še vedno prevladoval ideal ženske, ki se posveča domu in družini. Kljub vidnim razlikam med kapitalističnim in socialističnim svetom so glede ženskega dela obstajale mnoge podobnosti. Kazale so se v stopnji prekarnosti in nezaščitenosti ženskega dela, predvsem pa v plačni neenakopravnosti, ki se je ohranjala kljub temu, da sta jugoslovanska (1946) in italijanska (1948) ustava na delovnem področju jamčili enakopravnost. Zaradi diskriminacije delavk so si tako v socialistični Jugoslaviji v kot kapitalistični Italiji vodilne političarke prizadevale za pridobitev pravice delavk do porodniškega dopusta, predvsem pa do enakovrednega plačila.

Delavki pripadajo enake pravice in ji za enako delo pripada isto plačilo kot delavcu. Delovni pogoji morajo omogočati izpolnjevanje njene bistvene družinske vloge ter materi in otroku zagotavljati posebno in ustrezno varstvo. Zakon določa najnižjo starost za plačano delo. Republika varuje delo mladoletnikov s posebnimi predpisi in jim za enako delo zagotavlja pravico do enakega plačila.

37. člen Ustave Italijanske republike, sprejete 22. decembra 1947, v veljavi od 1. januarja 1948

Ženske so enakopravne z moškimi na vseh področjih državnega, gospodarskega in družbeno-političnega življenja. Za enako delo imajo ženske pravico do enakega plačila kakor moški in uživajo posebno zaščito v delovnem odnosu. Država zlasti štiti koristi matere in otroka z ustanavljanjem porodnišnic, dečjih domov in zavetišč in s pravico matere do plačanega dopusta pred porodom in po porodu.

24. člen Ustave Federativne ljudske republike Jugoslavije, sprejete 31. januarja 1946, v veljavi z dnem sprejetja

Po drugi svetovni vojni so ženske množično prispevale k industrializaciji države. V nasprotju s predvojno dobo so v znatno večji meri delovale tudi na kvalificiranih delovnih mestih. Slika prikazuje delavke v tovarni Lek leta 1949. © Kocjančič Peter, hrani Muzej za novejšo in sodobno zgodovino Slovenije

Staro in novo

Množična udeležba žensk v narodnoosvobodilnem boju je postavila temelje za njihovo sodelovanje v javnem, gospodarskem, političnem in kulturnem življenju ter oblikovanju nove, socialistične družbe. Zasedle so tudi številne odločevalske položaje in dobile priložnost vplivanja na družbeni, gospodarski in kulturni razvoj. Dostopnost izobrazbe in spodbujanje k novim specializacijam sta ženskam odprla pot do visokokvalificiranih poklicev, tudi na pretežno »moških«, tehničnih in inženirskih področjih. Množično so se zaposlovale tudi v hitro rastoči industriji. Tovarniške delavke so postale porok socialistične modernizacije, tudi zato, ker so začele opravljati dela, ki so bila v predvojnem času rezervirana za moške. Nekateri poklici, kot na primer učiteljski in bolničarski, so v socializmu začeli postajati vse bolj »ženski«, hitro so se feminizirale tudi mnoge industrijske panoge. Posamezna področja pa so ostajala v domeni moških, kot na primer vojska – iz nje so bile ženske izključene kljub množičnemu sodelovanju v NOB.

Ob novih poklicih in vlogah žensk, ki jih je spodbujal socialistični režim, so še vedno vztrajali tudi tradicionalni poklici, ki jih nista odpravili ne modernizacija ne industrializacija. Zlasti na podeželju, kjer je bilo žensko prebivalstvo vpeto v kmečko gospodarstvo, so se

ohranjale pridobitne dejavnosti, kot je bilo na primer delo peric, branjevk in mlekaric. Podoba moderne, emancipirane ženske je v povojnem obdobju sobivala s patriarhalnimi vrednotami, vzorci in odnosi. Ob množičnem

vključevanju v trg dela in tradicionalnih vlogah matere in skrbnice je novi režim ženske

spodbujal tudi k političnemu in družbenemu udejstvovanju ter k aktivnemu sodelovanju v socialistični preobrazbi družbe.

Prepričana sem, da lahko zaposlena mati, mati, ki ne pozna le štirih sten svojega

življenju. Sem zagovornica žena, ki stoje z obema nogama sredi življenja, ki sodelujejo v njegovem utripu.

Kemičarka dr. Aleksandra Kornhauser, *Dnevnik*, 7. marec 1970

stanovanja, mnogo več prispeva k otrokovi vzgoji in njegovemu napredku v šoli in

Vida Tomšič v pogovoru z družbeno-političnimi delavkami. Ljubljana, maj 1963. © Marjan Ciglič, hrani Muzej novejšje in sodobne zgodovine Slovenije

Perice

Perice

Poklicno pranje perila je bilo eno najstarejših obrti, ki so povezovale podeželje z mestom. V okolici Ljubljane so bile med najprepoznavnejšimi perice iz Bizovika. Vsak prvi dan v tednu so od ljubljanskih gospodinj pri Tromostovju pobrale bale umazanega perila. Vse do sedemdesetih let 20. stoletja, ko so v množično rabo prišli pralni stroji, so perilo čez noč namakale, ga zjutraj prekuhale v velikih kotlih, na koncu pa ga sprale v potoku. Posušile so ga na svežem zraku, če je deževalo, pa so ga obesile pod kozolce.

Ekonomska pomoč perice družini je bila nesporna, prav zaradi tega se je krepil pomen teh žena znotraj družine. Predvsem je bilo to razvidno pri poročenih ženah. V trenutkih finančne krize je perica lahko povečala količino perila in s pranjem vzdrževala družino. Znotraj ženske obrti pa je našla zaposlitev tudi za moža (pogosto brezposelnega), in to tako, da je skrbel za drva in za posodje.

Perice so imele s pranjem sicer obilo dela, a ker so si ga nosile domov, so bile pravzaprav

doma nenehno prisotne in prav zaradi tega so bili moški njihovemu poklicu naklonjeni. Upirali so se zaposlitvi v tovarni, ker se jim je zdelo nemoralno, da je žena toliko ur na dan doma. Dekleta so si z izbiro tega poklica zagotovile moža, saj so imeli perice za »delavne, pridne, nepokvarjene« (v nasprotju z dekleti, zaposlenimi v tovarni).

Omeniti velja še veljavo, ki jo je perica imela znotraj vaške skupnosti. Njeni tedenski stiki z mestom so ji dodelili določene privilegije v očeh vaščanov. Pomisliti moramo na kulturno

izolacijo vasi in na pomen, ki ga je imelo poznavanje mesta ali zahajanje vanj: v mestu se je svet drugače vrtel in od tam so prihajale vse novosti. Perica je bila s svojim delom prava prenašalka kulturnih sestavin; ob vsaki vrnitvi iz mesta je bilo treba prisluhniti njenim besedam in ponedeljkovi večeri so bili običajno posvečeni pogovorom o tržaških novostih.

Martina Repinc, »Perice v Boljuncu«, *Etnolog* 11/1 (2001): 142

Brina Kotar

**Med reprodukcijo
in produkcijo:
ženske v integrirani
kmečki ekonomiji**

Med reprodukcijo in produkcijo: ženske v integrirani kmečki ekonomiji

Brina Kotar

Socialistična Jugoslavija je delo postavljala v središče svojega političnega, ekonomskega in moralnega reda. Razumljeno ni bilo zgolj kot ekonomska dejavnost, temveč kot temelj družbene pripadnosti, politične participacije in socialne pravičnosti. Pravica do dela je bila formalno povezana s pravico do dohodka, socialne varnosti in sodelovanja pri upravljanju družbe.¹ V tem ideološkem okviru je bilo delo predstavljeno kot univerzalna kategorija, ki naj bi preseгла razredne in spolne neenakosti. Vendar pa ta univerzalna definicija dela v praksi ni bila uresničevana enakomerno. Posebej na podeželju je velik del ekonomskih dejavnosti ostajal zunaj formalnega sistema priznanja in institucionalne zaščite.² Med temi dejavnostmi je bilo žensko delo osrednjega pomena, a hkrati sistematično manj vidno.

Pojem 'žensko delo' zajema »vrste dejavnosti, ki naj jih opravljajo ženske oziroma vrste del, ki za moške niso primerna; ta pojem se nikakor ni prekrival z deli, ki so jih ženske dejansko opravljale, saj so skoraj vedno delale tudi dela, tradicionalno razumljena kot moška. Vsebina tega pojma je bila praviloma povezana z vrednotenjem delovnih dejavnosti: ženska dela so bila skoraj vedno družbeno nizko vrednotena.³ Posebej na podeželju je velik del ekonomskih dejavnosti ostajal zunaj formalnega sistema priznanja in institucionalne zaščite.⁴ Med temi dejavnostmi je bilo žensko delo osrednjega

pomena, a hkrati sistematično manj vidno. Ženske so bile pogosto identificirane zgolj kot žene, matere ali gospodinje, čeprav so opravljale širok spekter produktivnih dejavnosti. Njihovo delo je bilo integrirano v strukturo družinskega gospodarstva, kjer meje med proizvodnjo, reprodukcijo in vsakdanjim življenjem niso bile jasno določene. Ženska naj bi skrbela za kokoši, jajca, mleko, prašiče, kuhinjo in otroke, moški pa so imeli primarno vlogo pri upravljanju z govedom, gozdom, orodjem in javnimi kupčijami. Ta delitev potrjuje klasične antropološke ugotovitve, da se v številnih družbah pojavljajo vzorci spolno razdeljenega dela. Meje med »moškim« in »ženskim« delom pa niso bile, niti niso mogle biti, absolutne, temveč so se pogosto prepletale; tem »ločenim sferam« je tako botrovala tudi tehnična racionalnost dela (sezona), ne zgolj norma. Dela je bilo preprosto preveč, da bi si gospodarji lahko privoščili izključevati (ženski) opravilno sposoben par rok. Delitev dela po spolu ni organska delitev kot rezultat fizične neenakosti, ampak je preprosto kulturno strukturirana. Znotraj kmečke družine (in širše družbe), ki sta bili organizirani in »uravnavani« patriarhalno, so obstajale delitve dela po spolu; te meje pa so bile fluidne, a le v eno smer: ženske so vedno znova opravljale »moške« dejavnosti, predvsem ko je nastopilo pomanjkanje moške delovne sile. Gospodinjstva niso bila zgolj agrarne enote,

1. Ana Barbič, »Farm Women, Work and Decision-Making: Yugoslav Experience«, *Sociologia Ruralis*, št. 28/4, 1988, 293–299.

2. Ana Barbič, *Kmetov vsakdan: položaj in prihodnost družinskih kmetij na Slovenskem*. Ljubljana: Studium generale, Cankarjeva založba, 1990, 130.

3. Gorazd Makarovič, »O vsebinah sintagme 'žensko delo'«, *Etnolog*, št. 63/12, 2002, 65.

4. Ana Barbič, *Kmetov vsakdan*, 130.

temveč kompleksni ekonomski sistemi, ki so združevali različne dejavnosti: poljedelstvo, živinorejo, domačo proizvodnjo, trgovino, storitve in neformalno menjavo. V agrarni družbi, v kateri je družina hkrati produkcijska enota in enota porabe,⁵ sta delo in življenje neločljivo povezana, ženske kot delovna sila pa nepogrešljive na vseh področjih.⁶

Ena ključnih značilnosti ženskega dela je bila njegova večplastnost. Ženske niso opravljale zgolj kmetijskega, temveč tudi gospodinjsko in skrbstveno delo, pri čemer med temi sferami ni bilo jasne ločnice. Materinstvo in gospodinjstvo sta glavna gradnika koncepta ženskosti in kot taka tudi neločljiva elementa v konstruirani podobi kmečkih žensk – torej samoumevna, »nekvalificirana« in izven zavesti o produktivnosti, a oba neizpodbitno v sferi dela. Tako so ženske, ki so bile matere, združevale produktivno in reproduktivno delo. Dober primer tega prepletanja je kmetica, ki je »vzela na glavo zibelko in šla na polje«:⁷ skrb za otroka se ni odvijala ločeno od dela na njivi, temveč hkrati. To potrjuje koncept Caroline Moser o dvojni vlogi žensk, ki je hkrati produktivna in reproduktivna,⁸ ter poudarek Silvie Federici o »dvojnem bremenu« žensk.⁹ Ženske so delale tudi visoko noseče – dokler so bile zmožne: »Jaz [sem] zvečer še delala

[ko je bila noseča, op. a.], tudi na polju – drug dan pa že v postelji.«¹⁰ Tudi po porodu je bil odmor od dela kratek: »Ko je žena rodila, je prišla sosedica, povila otroka in odšla; drugi dan je že sama skuhala.«¹¹ Reprodukativno delo je tako neposredno vključeno v produkcijski proces. Materinstvo ni pomenilo prekinitve dela, temveč njegovo reorganizacijo.

Kljub obstoju porodnišnic je bilo rojstvo v (oddaljenih) vaseh še dolgo v domeni domačih žensk. Porod so spremljale »stare mamice«¹² ali druge (starejše) vaške ženske, zdravnika so poklicali le, kadar je prišlo do zapleta. Mati po porodu ni smela iz hiše, dokler ni bila »požegnana«.¹³ To lahko povežemo z Van Gennevim konceptom obredov prehoda:¹⁴ porodnico in otroka je bilo treba z ritualnimi dejanji prevesti iz »nevarne, liminalne« faze nazaj v red skupnosti; treba jo je očistiti in zaščititi tako mater kot celotno skupnost.¹⁵

Vloga žensk je bila odločilna tudi pri smrti, kajti ženske so bile v številnih družbah ključne skrbnice prehoda iz življenja v smrt.¹⁶ V Sužidu so »obiskovalke« poskrbele za mrtvega: ga umile, oblekle in položile v krsto.¹⁷ Ob truplu so ženske molile in bedele, medtem ko so moški navadno ostali v veži in le kropili.¹⁸

5. Maura Palazzi, »Famiglia, lavoro e proprietà: le donne nella società contadina fra continuità e trasformazione«, *Annali dell'Istituto Alcide Cervi*, št. 12, 1990, 26.

6. Irena Destovnik, *Moč šibkih: ženske v času kmečkega gospodarjenja*, Celovec: Založba Drava, 2003, 7.

7. SEM Orlove ekipe 1/21, 25.

8. Caroline Moser, *Gender Planning and Development: Theory, Practice, and Training*, London: Routledge, 1993, 42.

9. Silvia Federici, *Revolution at Point Zero: Housework, Reproduction, and Feminist Struggle*, Brooklyn, Oakland: Common Notions, Autonomedia, PM Press, 2012, 12.

10. SEM Orlove ekipe 7/41, 23.

11. SEM Orlove ekipe 8/29, 67.

12. SEM Orlove ekipe 9/15, 21.

13. SEM Orlove ekipe 8/10, 39.

14. Arnold Van Gennep, *The Rites of Passage*, Hove, East Sussex, UK: Psychology Press, 1977, 21.

15. Mary Douglas, *Čisto in nevarno: analiza konceptov nečistosti in tabuja*, Ljubljana: Študentska založba, 2010.

16. Karol K. Weaver, »'Painful Leisure' and 'Awful Business': Female Death Workers in Pennsylvania«, *The Pennsylvania Magazine of History and Biography*, št. 140/1, 2016, 31–55.

17. SEM Orlove ekipe 7/41, 33.

18. SEM Orlove ekipe 9/9, 90.

81-letna Blatnikova mati, Solarjeva Minka in njena hči obirajo plevel med repo. © Milko Matičetov, hrani Slovenski etnografski muzej

Ženske in delo med tradicijo in modernizacijo: obdobje zgodnjega so-

Posebna naloga je bila tudi podiranje par: ko je mrlič zapustil hišo, je izbrana ženska hitro podrla oder, da ne bi sledila nova smrt.¹⁹ Ženske niso bile nosilke ritualov zgolj ob rojstvu ali smrti, temveč so z manjšimi obredi prežemale vsakdan. Takšne prakse niso nepomembne navade, temveč načini, na katere skupnost obvladuje mejo med redom in kaosom²⁰ in ki določajo, komu bo naložena ta odgovornost. Ženske so bile prve, ki so skupnosti zagotavljale zdravstveno oskrbo – bile so tudi varuhinje ustnih izročil, saj so

prenašale informacije o zdravilnih lastnostih rastlin, obkladkov in prehranskih praks.²¹

Fizično kmečko delo žensk je bilo v celoti vpeto v letni agrarni cikel in je potekalo neprekinjeno skozi vse leto, z izrazitimi sezonskimi vrhovi spomladi, poleti in jeseni. Že zgodaj spomladi so bile ženske vključene v pripravo zemlje za setev. Čeprav je oranje praviloma veljalo za moško delo, so ženske sodelovale, ko družina ni imela ustrezne mehanizacije: »Za plugom gredo ženske z grabljami – železnimi, ki 'zarounejo' zemljo.«²²

19. SEM Orlove ekipe 8/10, 13.

20. Douglas, *Čisto in nevarno*.

21. Barbara Ehrenreich in Deirdre English, *Witches, Midwives, and Nurses: A History of Women Healers*, New York: Feminist Press, 2010, 6–12.

22. SEM Orlove ekipe 8/1, 108.

Korečnikova Pepa z Vrsnika nese domov v rjuhi seno. Trenta – Bovec. © Boris Orel, hrani Slovenski etnografski muzej

Ponekod so na njive na glavah nosile gnoj in ga nato z vilami razmetavale po polju, eno glavnih del pa je bilo odstranjevanje plevela. Plele so na roke. Nasploh je bilo ženskam namenjeno delo, za opravljanje katerega je bilo potrebno večurno sklanjanje.²³

Pri setvi so se ženske v številnih vaseh pojavljale kot glavne izvajalke. V Dekanih npr. so sejali »navadno bolj stari ali ženske«, ²⁴ drugje pa je veljalo načelo »kmetič brat, ženska sejat«. ²⁵ Sejanje je zahtevalo dolgotrajno hojo po zorani zemlji,

natančnost in enakomernost, obenem pa fizično naprezanje. Sočasno z delom na polju je potekalo tudi celoletno delo z živino. Ženske so skrbele za kokoši, jajca, mleko, prašiče. Molža je bila izrazito žensko opravilo – »gospodinje, ženska molze. Le slučajno moški molze. To je žensko delo«. ²⁶ Molzle so dvakrat ali trikrat na dan, skrbele za krmo in opravljale hlevska dela. V Trenti so, kar je dokaj nenavadno, ovce strigle izključno ženske: »Pridejo 3–4 ženske skupaj, pomagat da hitreje opravijo – vsaka svojo striže; ko po

23. McNeill, J. R. *The Mountains of the Mediterranean World: An Environmental History*, New York: Cambridge University Press, 2002, 53.

24. SEM Orlove ekipe 3/32, 18.

25. SEM Orlove ekipe 1/8, 23 in SEM Orlove ekipe 1/20, 6.

26. SEM Orlove ekipe 6/1, 50.

Truden Slavka dela povreslo, Iga vas 2, p. Stari trg.
© Fanči Šarf, hrani Slovenski etnografski muzej

trebuhu ostriže, zvežejo noge in ni treba držat – ženska sama ostriže na kolenih jo ima cca. četrtr ure na eno. Spomladi živina bolj suha, gre bolj počasi.«²⁷

Poletni meseci so prinašali največjo delovno intenzivnost. Ob košnji, ki je bila poseben dogodek, so moški kosili, ženske pa grabile, obračale in spravljale seno. V Trenti so grabile zvečer, nato pa »posušeno seno nabasale v rjuhe« in ga na glavi nosile domov.²⁸ Nošenje

težkih bremen po strmih terenih je bilo izrazito naporno in dolgotrajno.

Žetev je bila pogosto pretežno žensko delo:

»žanjejo navadno domače ženske same.

Med vojno in ko je vroče tudi ponoči.«²⁹

Ženske žanjejo, moški pa snope vozijo domov v kozolec.³⁰ Za to delo so bile izurjene: »z nohtom preskusijo ali je zrno zrelo ali ne.«³¹

27. SEM Orlove ekipe 8/5, 19–20.

28. SEM Orlove ekipe 8/3, 13.

29. SEM Orlove ekipe 1/45, 1.

30. SEM Orlove ekipe 2/41, 13.

31. SEM Orlove ekipe 2/41, 8.

Za žetev so se malo lepše oblekle: »beli fertahi, beli rokavi.«³²

Jesen je bila med drugim čas trgatve (in priprav nanjo), priprav na zimo ter vzdrževanja gospodinjstva. Tako so ženske storile, kar je bilo potrebno – celo klepale koso, kar je bilo nadvse zahtevno delo, ki so ga praviloma opravljali moški (ki so s kosami največkrat tudi kosili).

32. SEM Orlove ekipe 1/3, 53.

33. SEM Orlove ekipe 9/1, 12.

34. SEM Orlove ekipe 4/38, 27.

35. SEM Orlove ekipe 6/1, 100.

36. SEM Orlove ekipe 1/1, 20.

Za žensko dejavnost je veljalo tudi nabiralništvo: ženske so nabirale gobe, jagode, zdravilne rastline (»najmanjše rože najbolj pomagajo: gilš, pjeln, tavžentroža«³³) in listje za steljo za živino³⁴ ter nosile vodo iz studencev, pogosto na glavi. Tudi drva in butare so prinašale iz gozda, kar je zahtevalo premagovanje dolgih poti in nošenje težkih bremen ter zahtevno delo sekanja in priprave drv.

Z nabiralništvom so dobile priložnost za zaslužek tudi mlajše ženske oziroma dekleta: »kostanj [so nabirala] in nosila [prodajat] dekleta, stara po 15–18 let – z izkupičkom so si kupile kakšno ruto.«³⁵

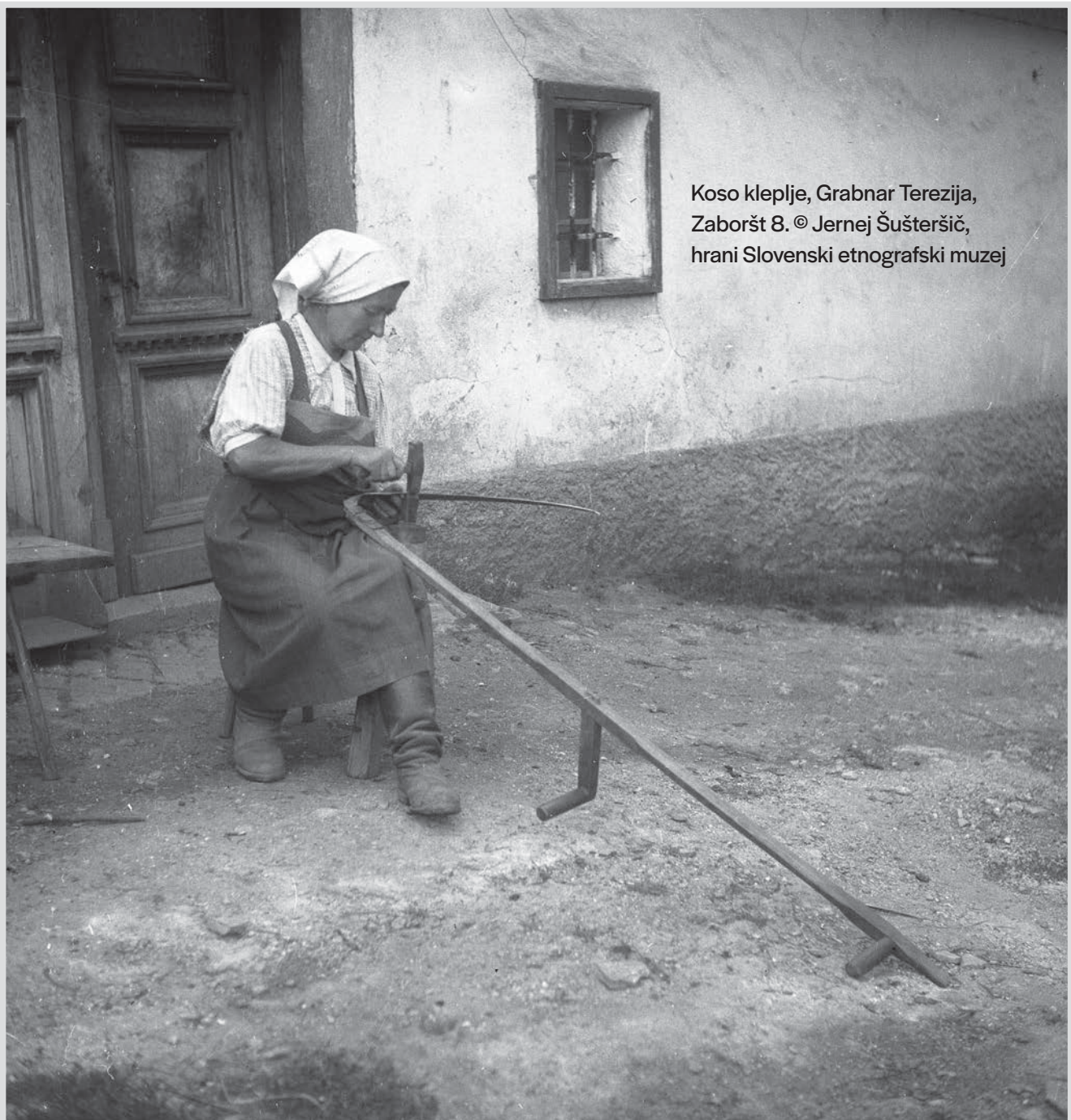
Zima ni pomenila počitka, temveč prehod v notranja, a nič manj zahtevna dela. V zimskih dnevih in nočeh so številni pletli peharje, predvsem pa je prevladovalo predenje in šivanje. Predle so za potrebe gospodinjstva in lastne potrebe (tudi za svojo balo). Dolgotrajno sedenje in naporno delo je obremenjevalo hrbet in oči. Ko se je ponudila možnost, so se gospodinjstva pogosto raje odločila za nakup končnega izdelka. Pozimi je vsa družina izdelovala zobotrebce, pri čemer je bila ženska delovna sila ključna.³⁶ Najvidnejša zimska dejavnost so bile koline, ki so zaradi zahtevne narave dela zahtevale sodelovanje skupnosti in so bile kot take tudi priložnost za druženje. Glavna naloga žensk pri kolinah je bilo (temeljito) pranje črev. V prvih letih po vojni niso imela vsa gospodinjstva vodovoda – ženske so tako z golimi rokami in sredi zime čreva prale v bližnjih tekočih vodah.

Fizično kmečko delo žensk je bilo temeljni del agrarne ekonomije. Ženske niso opravljale zgolj »pomožnih« opravil, temveč so bile nosilke ključnih delovnih nalog v vseh fazah

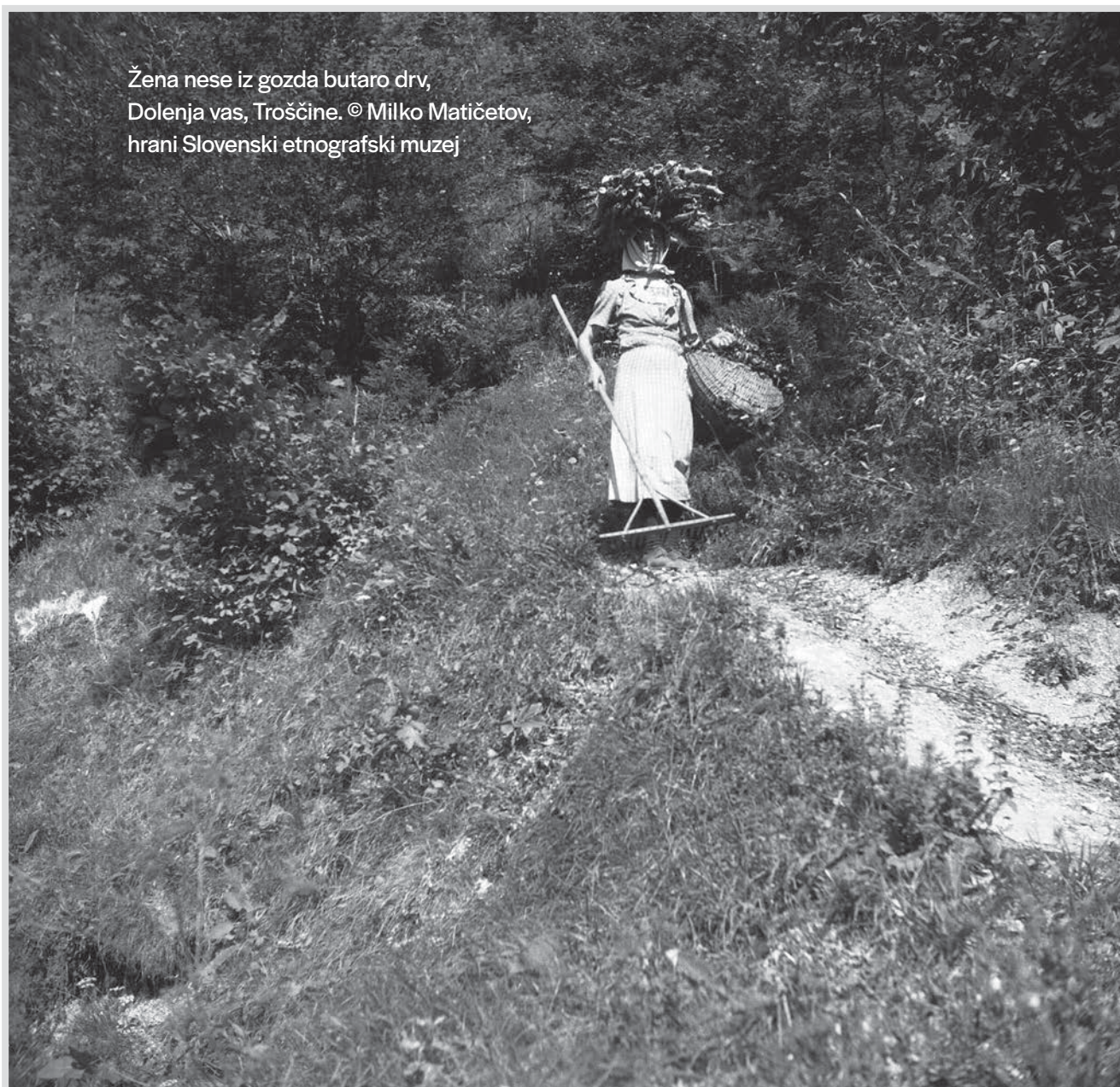
letnega cikla – od priprave zemlje in setve do žetve, spravila sena in zimske predelave surovin – ob tem pa so skrbele tudi za živino, gospodinjstvo in otroke. Ta niz opravil ni zgolj etnografski popis preteklega vsakdana, temveč razkriva strukturo ekonomije, ki je temeljila na prepletu dela in življenja. Žensko delo ni bilo dodatno ali pomožno, temveč je tvorilo neprekinjeno vez med letnim agrarnim ciklom, gospodinjstvom in lokalnimi tržnimi praksami. Prav ta prepletenost priča o tem, da klasične delitve med produktivnim in reproduktivnim delom, med zasebnim

in javnim, ne zadostujejo za razumevanje kmečke ekonomije.

Koncept integrirane kmečke ekonomije, kot ga razvija Panjek, opozarja, da kmečka ekonomija nikoli ni bila zgolj agrarna in samozadostna. Temeljila je na kombiniranju dejavnosti iz vseh treh gospodarskih sektorjev – primarnega, sekundarnega in terciarnega – pri čemer so bili vključeni vsi družinski člani, ne glede na spol, starost in življenjski cikel. V tem okviru lahko ženske interpretiramo kot polnopravne akterke integriranega

Koso kleplje, Grabnar Terezija,
Zaboršt 8. © Jernej Šušteršič,
hrani Slovenski etnografski muzej

gospodarskega sistema.³⁷ Kmečke ženske so aktivno posegale v sekundarni in terciarni sektor ter s tem ustvarjale dohodek, ki je presegal okvir samooskrbnega kmetovanja. Takšna aktivnost je potrjevala fleksibilnost kmečkih gospodinjstev in njihovo sposobnost prilagajanja tržnim priložnostim.³⁸

Če so bila tega sposobna, so kmečka gospodinjstva prodajala svoje pridelke in izdelke. Na sejme so hodili prodajat predvsem

moški, prodaja na daljše razdalje in v mesta pa je bila ženska dejavnost; ženske pa hodile tudi menjavat: »leseno robo – za sirk, žganje, bob/fižol.«³⁹

V določenih okoliščinah, kadar je bilo ogroženo preživetje gospodinjstva, pa so ženske posegale tudi po tveganih in formalno nezakonitih praksah: »Moja mati: na osličkih v Piran na šverc gonili moko na prodaj. Mati pustila otroke doma, kjer so jokali. Od

37. Aleksander Panjek, *Integrirana kmečka ekonomija: koncept in dejstva*, Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2023, 84–85.

38. Panjek, *Integrirana kmečka ekonomija*, 87.

39. SEM Orlove ekipe 8/1, 64.

tega šverca je prinesla 1 kg moke domov ter skuhala otrokom.⁴⁰ Ta kratki spomin razkriva več razsežnosti ženskih skritih ekonomij. Najprej pokaže tihotapljenje kot spolno zaznamovano in materinsko prakso. Mati zapusti otroke, popolnoma zavedajoč se njihove stiske, da bi jim zagotovila hrano. Ekonomska dejavnost je tu neposredno podrejena reproduktivni funkciji. Drugič, pričevanje razkrije dejanski obseg te ekonomije. Tveganje, napor in nezakonitost prehoda v Piran niso prinesli akumulacije kapitala, temveč le en kilogram moke – količino, ki komaj presega prag preživetja.

Tretjič, primer izpostavlja telesne in čustvene stroške takšnega dela. Mati potuje z osličkom, prenaša tihotapsko blago, tvega kazen in se še isti dan vrne domov, kjer nadaljuje z reproduktivnim delom – kuhanjem za otroke. Produkcija, distribucija in reprodukcija se odvijejo v istem časovnem loku in znotraj istega telesa.

Nazadnje pripoved razkrije protislovje v središču ženskega neformalnega dela. Dejavnost, s katero se kršijo državni predpisi, je v okviru gospodinjstva razumljena kot dejanje skrbi in odgovornosti. Tihotapljenje tu ni odmik od ženskih vlog, temveč njihovo podaljšanje – strategija, s katero sta materinska odgovornost in ekonomsko preživetje postali neločljivi. V tem smislu primer dodatno potrjuje, da integrirana kmečka ekonomija ni temeljila zgolj na kombiniranju sektorjev, temveč tudi na nenehnem prehajanju med formalnim in neformalnim, dovoljenim in prepovedanim, kadar je to zahtevala logika preživetja.

Poleg pridelkov ali izdelkov pa so ženske prodajale tudi svoje lase. Ženske, ki so

pobirale odpadle ženske lase (»bile so to jezikave Dolenjke«⁴¹), so zanje dale sukanec in šivanke.⁴² Sicer pa so si ženske lase odstrigle »zaradi boljših las« in odrezane lase prodajale.⁴³ To je dokaj neobičajno – prodaja ženskih las se namreč povezuje predvsem z revščino,⁴⁴ v tem primeru pa je šlo za priložnostno pridobitveno dejavnost z več razsežnostmi. Prvič, izmenjava je bila neformalna in mobilna. Ženske so hodile od hiše do hiše ter združevale trgovanje, zbiranje in prenašanje informacij. Drugič, ekonomija je bila majhnega obsega in pogosto nedenarna. Ženske las niso menjavale za denar, temveč za vsakdanje predmete, kot so sukanec in šivanke. Tretjič, šlo je za obliko tega, kar bi lahko imenovali utelešeno delo. Pri njem se ekonomska vrednost ne ustvarja prek orodij, zemlje ali zgolj spretnosti, temveč prek samega ženskega telesa. Lasje postanejo vir, ki ga je mogoče gojiti, negovati, postriči, shranjevati in zamenjati. Za razliko od mezdnega dela se to delo odvija počasi, skozi mesece ali leta, ko ženske upravljajo svoj videz, zdravje in družbeno spoštovanost v pričakovanju morebitne menjave. Utelešeno delo tako zabriše mejo med delom in sebstvom. Dele telesa pretvori v ekonomska sredstva, pri tem pa ostaja nevidno administrativnim kategorijam, ki priznavajo le formalne poklice. V tem smislu prodaja las predstavlja skrajno, a razkrivajočo obliko skritih ekonomij žensk: delo, ki je produktivno, strateško in globoko zaznamovano s spolom, vendar strukturno nedokumentirano.

Znotraj kmečke družine kot temeljne socialno-gospodarske enote se prepletajo produktivne, reproduktivne in ritualne naloge žensk. Poleg skrbi za gospodinjstvo, otroke in živino so bile ženske aktivne tudi v obrtniških

40. SEM Orlove ekipe 3/1, 33.

41. SEM Orlove ekipe 6/8, 37.

42. SEM Orlove ekipe 6/8, 37.

43. SEM Orlove ekipe 6/8, 37.

44. Eugen Joseph Weber, *Peasants into Frenchmen: The modernization of rural France 1870–1914*, Stanford: Stanford University Press, 1976, 13.

Očanec Apolonia (87 let) »kala«
(kroji) drva, Gresovščak 5.
© Marija Makarovič, hrani
Slovenski etnografski muzej

dejavnostih, v tržnih mrežah in v obrednih vlogah. Prav v teh dejavnostih se kaže njihova prožnost, iznajdljivost in sposobnost prilagajanja na spremenjene razmere. Odločanje in moč v družini sta bila formalno umeščena v patriarhalni okvir, vendar so imele ženske pomemben vpliv pri upravljanju gospodinjstva, pri manjših finančnih tokovih in v vsakodnevnem poteku dela. Dinamika medosebnih odnosov tako kaže na stalna pogajanja o avtoriteti in vlogah, kar potrjuje, da so bile meje moči gibljive in odvisne od konkretnih okoliščin.

Družbeni položaj žensk je bil ambivalenten: po eni strani šibkejši zaradi nizkega vrednotenja

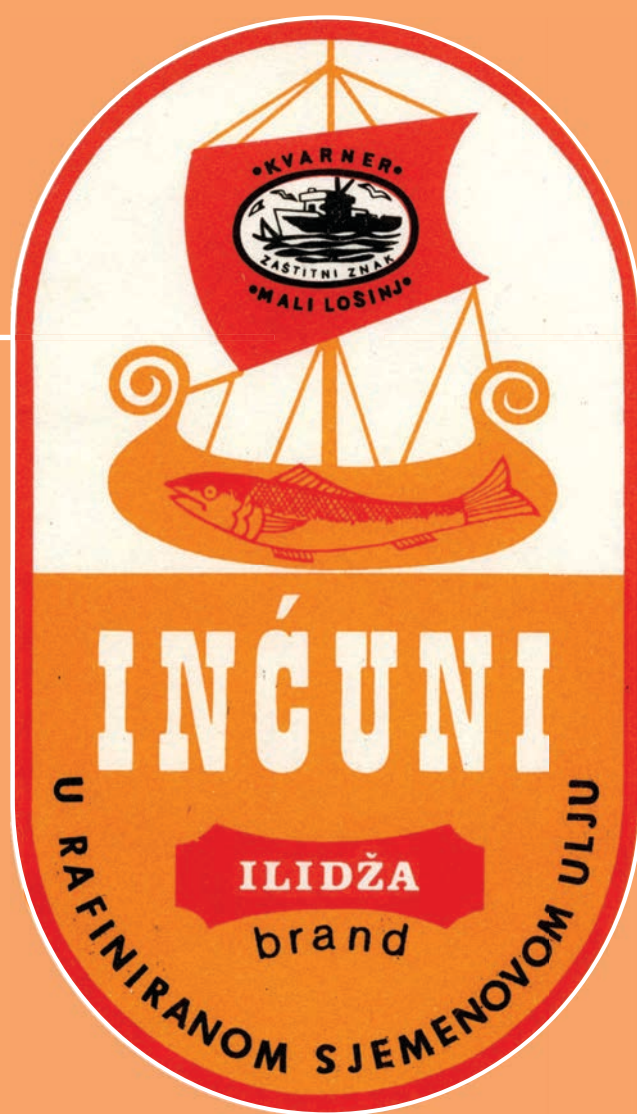
njihovega dela in stereotipov, po drugi strani pa potrjen z njihovo nepogrešljivo prisotnostjo v ekonomskem in simbolnem življenju skupnosti. Ženske niso bile zgolj *pomoč*, temveč polnopravne udeleženke integrirane kmečke ekonomije in družbenega reda, ki so s svojim udejstvovanjem omogočale obstoj in stabilnost podeželskega sveta. Opredelitev ženskega dela na podeželju zahteva razširitev pojma dela onkraj formalne zaposlitve. Žensko delo je obsegalo proizvodnjo, reprodukcijo, tržno dejavnost, neformalno izmenjavo in celo utelešene oblike ekonomskega prispevka. Bilo je nujno za preživetje gospodinjstev in za delovanje širšega ekonomskega sistema.

Analiza ženskega dela na podeželju v zgodnjem socializmu tako razkriva napetost med ideološko obljubo univerzalne enakosti in vsakdanjo realnostjo spolno strukturiranega dela. Čeprav je bila pravica do dela formalno univerzalna, so številne oblike ženskega prispevka ostajale umeščene v sfero samoumevnega, družinskega ali »naravnega« dela.

Tako kmečke ženske niso bile zgolj pomočnice ali dopolnilo moški delovni sili. Bile so nosilke integrirane ekonomije, varuhinje ritualnega reda, upravljavke vsakodnevnih materialnih tokov in akterke neformalnih trgovinskih mrež. Njihovo delo je presegalo meje med produkcijo in reprodukcijo, med telesom in ekonomijo, med zasebnim in javnim. Razširitev pojma dela, ki jo zahteva njihova izkušnja, ni zgolj historiografska korekcija, temveč konceptualni premik. Šele ko kot delo prepoznamo tudi tiste prakse, ki so bile dolgo umeščene v sfero samoumevnega ženskega prispevka, lahko razumemo, kako je podeželski svet sploh deloval – in kdo ga je dejansko vzdrževal.

Iva Kosmos, Tanja Petrović

**Družbena vrednost težkega
in necenjenega dela:
ženske v industriji
predelave rib**

Družbena vrednost težkega in necenjenega dela: ženske v industriji predelave rib

Iva Kosmos, Tanja Petrović

Začetki industrije predelave rib na vzhodni jadranski obali segajo v konec 19. in začetek 20. stoletja, v čas, ko je to območje pripadalo habsburški monarhiji. Predelava rib je bila »pogosto ena prvih, če ne edina industrijska dejavnost v obrobni krajih« jadranske obale in otokov.¹ Prve tovarne ribjih konzerv so se pojavile v 1870-ih in 1880-ih letih, nekatere so ustanovila francoska, druge pa italijanska ali avstro-ogrška podjetja.

Do sredine 20. stoletja je bilo na jugoslovanski jadranski obali ustanovljenih 59 tovarn ribjih konzerv, pri čemer jih je bilo 32 na jadranskih otokih.² Ta lokalna in majhna industrija je pomembno prispevala k industrializaciji od centrov oddaljenih območij in skupnosti, večina tovarn pa je bilo zaprtih med deindustrializacijo jadranske obale v zadnji tretjini 20. stoletja, ko je prišlo do radikalnega prehoda k eni sami industriji – turizmu. Medtem ko so nekatere tovarne prenehale s proizvodnjo, so bile druge preseljene v zaledje, v Dalmatinsko Zagoro na Hrvaškem in Pivko v Sloveniji, ali pa v regije, ki so še dlje od morja – v Srbijo ali Bosno in Hercegovino.

Tako v predsocijalističnem kot v socialističnem obdobju so večino delovne sile v tovarnah ribjih konzerv predstavljale ženske, medtem ko so bili vodstveni in tehnični delavci moški. Vključitev delavk v industrijsko delo je spremenila njihov položaj v družbi in jim omogočila ekonomsko emancipacijo.

Ženske so delale od nekdanj, vendar jim je šele zaposlitev v industriji omogočila zaslužek. To je bilo še posebej cenjeno v kmetijskih skupnostih, vključno z majhnimi obalnimi in

1. Ulf Brunnbauer, »Oil Sardine, Labour and Ruptured Histories in the Upper Adriatic: The Mirna Cannery in Rovinj since the Early Twentieth Century«, *Journal of Mediterranean Studies*, št. 31(1), 2021, 2.

2. Nenad Starc, Marija Kaštelan-Macan in Silvana Čulin, *Nacionalni program razvitka otoka*, Zagreb: Ministarstvo obnove i razvitka, 1997, 26.

otoškimi naselji, ki so morala svoje proizvode pretvoriti v denar. Bruno Volpi Lisjak pripoveduje zgodbo iz slovenskega dela Istre, kjer so delavke s podeželja lahko s svojim zaslužkom v tovarnah ribjih konzerv odplačale družinske dolgove.³

Socialistična družbena pogodba je ženskam delavkam v industriji predelave rib zagotovila

dodatne pravice in priložnosti. Imele so stalno zaposlitev in s tem povezane pravice, vključno z materinskim dopustom ter zdravstvenim in pokojninskim zavarovanjem. To jim je prineslo tudi druge ugodnosti, na primer možnost najema posojila ali pridobitve družinskega stanovanja. Tako je jugoslovanska politika zaposlovanja okrepila socialni položaj delavk v majhnih in tradicionalno patriarhalnih

3. Bruno Volpi Lisjak, »Ženska delovna sila v ribjih tovarnah v Izoli in Kopru. Konzerviranje in soljenje rib«, *Annales*, št. 11(24), 2001, 135–150.

Delavke v tovarni Plavica na Cresu, 1966.

© Creški muzej

skupnostih.⁴ Delavke so cenile tudi manjše ugodnosti, kot so bila sindikalna posojila, skupinski nakup živil za gospodinjstva ali možnost družinskih počitnic v počitniških domovih, ki jih je plačala tovarna. Vse te socialne ugodnosti niso bile na voljo v vseh socialističnih tovarnah in so bile bolj razširjene v poznejšem socializmu kot v zgodnjih povojnih letih socialistične Jugoslavije. Tam, kjer so obstajale, pa so znatno izboljšale življenjski standard in položaj delavk in delavcev.⁵

Medtem ko so bile tovrstne zaposlitvene politike uvedene v hitro rastoči industriji po vsej Jugoslaviji, so imele tovarne ribjih konzerv na jadranski obali nekatere posebne značilnosti, ki so pomembno vplivale na socialno dinamiko majhnih obalnih skupnosti. Delo v teh tovarnah je bilo še posebej fizično težko in ni bilo nekaj, kar je družba visoko cenila. Industrijske delavke so bile sicer na splošno navajene na fizično delo, a je bilo delo v industriji predelave rib še posebej zahtevno. Ženske so čistile in rezale ribe in so imele roke več ur potopljene v mrzli, slani vodi. Stale so

in hodile po tleh tovarn, poplavljenih z morskovo vodo. Ker so bile glavna delovna sila, so same opravljale tudi vsa težka dela, nakladale in razkladale so škatle z ribami z ribiških ladij in prenašale pakete ribjih konzerv, ki so tehtali po 18 kilogramov.

Delo v tovarnah konzerv ni bilo le fizično zahtevno, ampak je bilo tudi manj cenjeno kot delo v drugih panogah, v katerih so prevladovala ženske, kot sta tekstilna in tobačna ali turizem. Spremljal ga je izrazit, močan in vztrajen ribji vonj, tako imenovana »friškina«, ki ga je bilo težko odstraniti, kar je delavke zaznamovalo na poseben način. Mnoge se spominjajo, kako so jih javno zasmehovali ali žalili zaradi njihovega »smradu«. Tovarno so »vzele s seboj« tudi izven delovnega časa, saj so smrad rib prinašale v avtobuse, na ulice in v kavarne. Njihov ribji vonj jih je izrazito zaznamoval in jih označeval kot »tovarničarke« (hrv. *tvorničarke*), kot so jih imenovali na otoku Lošinj.

Delo, migracije in družbeni odnosi

Delo v tovarnah ribjih konzerv je bilo odvisno od dela lokalnih žensk v 1940-ih in 1950-ih letih ter vsaj v delu 1960-ih let. Vendar pa so se z razvojem turizma in drugih industrij na jadranski obali domačinke začele usmerjati v druga dela, tovarne pa so odprle svoja vrata delovnim migrantkam iz drugih delov Jugoslavije. To je imelo pozitiven demografski učinek na nekatere, zlasti otoške skupnosti,⁶

prav tako je močno vplivalo na lokalno socialno dinamiko in dinamiko na delovnem mestu.

Migrantska delovna sila je prihajala iz gospodarsko revnejšega zaledja, iz območij Dalmacije, Bosne in Hercegovine, Gorskega Kotarja, pa tudi iz drugih jugoslovanskih regij. Čeprav so med temi »notranjimi«

4. Renata Jambrešić Kirin in Marina Blagaić, »The Ambivalence of Socialist Working Women's Heritage: A Case Study of the Jugoplastika Factory«, *Narodna umjetnost*, št. 50(1), 2013, 50.

5. Chiara Bonfiglioli, *Women and Industry in the Balkans: The Rise and Fall of the Yugoslav Textile Sector*, London: I.B. Tauris, 2020; Rory Archer, Goran Musić, »Approaching the Socialist Factory and Its Workforce: Considerations from Fieldwork in (Former) Yugoslavia«, *Labour History*, št. 58(1), 2017, 44–66.

6. Jelena Jovanović, Jelica Galić in Peter Mackelworth, »Odras gašenja otočnih pogona za prerađu ribe na depopulaciju hrvatskih otoka«, *Naše more*, št. 57(3–4), 2020, 153–163.

migrantkami obstajale družbenokulturne razlike in ekonomske neenakosti, sta bila njihov status in percepcija drugačni od *gastarbajterjev*, jugoslovanskih delavcev in delavk, ki so v tistem obdobju odhajali v Nemčijo in druge zahodnoevropske države, in tudi od ekonomskih migrantov, ki danes zapuščajo države na območju nekdanje Jugoslavije. Mlade ženske so selitev in zaposlitev v tovarnah ribjih konzerv videle tudi kot priložnost za življenje ob morju, ki ga še nikoli niso videle, in stran od strogih in omejevalnih patriarhalnih pravil, ki so zaznamovala njihovo domače življenje. Po drugi strani pa so bila delovna mesta v tovarnah za predelavo rib fizično zahtevna in nizko socialno vrednotena, zato so slednje ponujale zaposlitev tudi ženskam, ki so bile po standardih tradicionalne patriarhalne morale neprimerne ali nespoštovane, kot so matere samohranilke, »zapuščene« ženske ali ženske, ki so pobegnile od nasilnih mož ali očetov. Tovarne so tako ponujale rešitev socialnih problemov, ker so omogočale ženskam, da so spremenile svoj družinski status ali izboljšale svoj šibek gospodarski položaj.

Ženske, ki so delale in preživljale čas zunaj nadzora svoje družine, so bile tradicionalno obravnavane kot sumljive. To presega kontekst zgodnjega socializma v Jugoslaviji in se nanaša na razširjene patriarhalne vrednote, mnenja in družbene norme. V mnogih drugih patriarhalnih kontekstih so bile industrijske delavke obravnavane kot promiskuitetne, neprimerne in nemoralne.

Latinskoameriški zgodovinarji ženskega industrijskega dela v 20. stoletju so ugotovili, da je bilo »delo v tovarni obravnavano kot ogrožanje ženske morale«, ker jih je »skupaj z moškimi postavljalo v prostor, kjer ni bilo zaščite družine«. ⁷ Tovarna je bila obravnavana kot »spolno 'promiskuitetni' prostor, v katerem so očetje in možje izgubili nadzor nad svojimi hčerkami in ženami«. ⁸ Podobna dinamika je bila opazna v portugalskih in novofundlandskih tovarnah za konzerviranje rib. ⁹ Primeri z vzhodne jadranske obale vključujejo predsocialistične tobačne tovarne v Istri, kjer je obstajala oblika »nadzora moralnosti«, saj so bile ženske, ki so tam delale, avtomatično obravnavane kot promiskuitetne. ¹⁰ Enako opredelitev najdemo v enem redkih literarnih del iz te regije, katerega junakinja je delavka v tovarni ribjih konzerv – v romanu *La ragazza di Petrovia* (Dekle iz Petrovije) istrskega pisatelja Fulvia Tomizza. Glavna junakinja ima več ljubimcev in se sooča z nezaželeno nosečnostjo. Ideološko je socialistična Jugoslavija podpirala in javno slavila delavke in matere ter predvojne delavke prikazovala kot revolucionarke. Kljub tej uradni retoriki in politikam, ki so dejansko izboljšale socialni položaj delavk, pa so se značilnosti patriarhalne logike ohranile in se odražale tudi v industrijskem delu. ¹¹ To je bilo še posebej izrazito v kontekstu migracij.

Tovarniške hale so bile prostori, v katere so bile vpisane družbene vrednote in hierarhije. Po eni strani je raznolikost delovne sile

7. Asunción Lavrin, *Women, Feminism, and Social Change in Argentina, Chile, and Uruguay, 1890–1940*, Lincoln, NE: University of Nebraska Press, 1995, 89–90, citirano po John D. French in Daniel James (ur.), *The Gendered Worlds of Latin American Women Workers: From Household and Factory to the Union Hall and Ballot Box*, Durham: Duke University Press, 1997, 12.

8. French in James, *The Gendered Worlds of Latin American Women Workers*, 11.

9. Sally Cooper Cole, *Women of the Praia*, Princeton: Princeton University Press, 1991; Barbara Neis, »Familial and Social Patriarchy in the Newfoundland Fishing Industry«, v: *In Fishing Places, Fishing People: Traditions and Issues in Canadian Small-Scale Fisheries*, ur. Diane Newell, Rosemary E. Ommer, Toronto: University of Toronto Press, 1999, 32–54.

10. Iva Đorđević, *Neistražena*, Buzet: Kaleido, 2012, 82.

11. Bonfiglioli, *Women and Industry in the Balkans*, 37–8; Dragana Modrić, »Kako (je) tvornica mijenja(la) grad: Primjer tvornice Dalmatinka«, *Narodna umjetnost*, št. 55(2), 2018, 134–135.

odražala hitre družbene spremembe, ki jih je sprožila modernizacija v socialistični Jugoslaviji, vključno z urbanizacijo, industrializacijo, liberalizacijo spolnih norm, množičnim izobraževanjem in migracijami. Po drugi strani pa so bili ti družbeni prostori zaznamovani s tradicionalnimi navadami, vedenjem in normami. V teh prostorih so se srečevali različni diskurzi, ideologije in izkušnje, od modernih delovnih načel in norm do patriarhalne morale in tradicionalnih oblik znanja. Ena od osnov za razlikovanje med delavkami je bila percepcija njihove modernosti. Glavni razlikovalni dejavnik je bila izobrazba, pa tudi splošno vedenje, fizični videz, manire in življenjski slog. Večina starejših žensk, tako domačink kot priseljenc, je bila nepismena, medtem ko

je imela večina mlajših žensk vsaj osnovno izobrazbo. Modernost se je izražala tudi v tem, da so imele ženske določeno znanje, ki ga je opredelila in zahtevala moderna država. Tako je na primer za še posebej sramotno veljalo nepoznavanje datuma lastnega rojstva. Poleg vsega tega so bile tovarne za predelavo rib tudi kraji kulturne raznolikosti, kjer so se delavke z različnim etničnim in jezikovnim ozadjem spoznavale med seboj, skupaj delale in se družile.

Na interakcijo med delavkami pa niso vplivale le zaznane podobnosti in razlike v vedenju, pripadnosti in načinu življenja, ampak tudi pragmatična pogajanja o njihovem položaju v konkurenčnem sistemu dela na normo. Pogodbena plačilna struktura je pomenila,

Delavke tovarne Plavica na Cresu, 1987. © Anka in Nikola Koljevina

da je morala vsaka delavka opraviti določeno količino dela, da je prejela polno plačo. Če so delavke presegle proizvodno normo – če so naredile več, kot je bilo zahtevano – so dobile dodatno plačilo. V tem sistemu so bili tempo dela in fizične zmožnosti odločilnega pomena. Na primer, položaji na začetku proizvodne linije so veljali za lažje, saj je bilo dovolj prostora za hitro odlaganje pločevink z ribami. Konec tekočega traku je bil poln konzerv, delavke pa so morale »zapravljati« čas in tvegati poškodbe, ko so svoje konzerve potiskale k ostalim. Veljalo je nepisano pravilo, da so mesta na začetku linije zasedale »stare«

delavke, večinoma domačinke, medtem ko so morale »nove« delavke, ki so bile večinoma, čeprav ne izključno, priseljenke, zasedati mesta na koncu linije. V skladu z istim nepisanim pravilom so imele »stare« delavke pravico izbrati, katere škatle rib bodo obdelale, imele so pa tudi potrebno znanje in izkušnje, da so lahko prepoznale tiste, ki so bile lažje za predelavo – na primer škatle z odmrznjenimi ali »slabimi« ribami, ki bi bile zavržene. Vse to je ustvarjalo napetosti med »starimi« in »novimi« delavkami, kar se je pogosto odražalo v napetosti med lokalnimi in priseljenimi ženskami.

Tovarna kot središče družbenega življenja

Kljub dinamiki, ki jo je pogojevala notranja diferenciacija, so delo v tovarnah ribjih konzerv zaznamovali solidarnost, sodelovanje in enotnost. Bolj izkušene, hitrejšje delavke so pomagale svojim neizkušenim ali bolnim kolegicam, ko te niso mogle doseči proizvodne norme; pomagale so sodelavkam v stiski, na primer samohranilkam; stopale so skupaj, ko je šlo za zaščito skupnih interesov, in tudi uživale v času, preživetem skupaj, ki so ga zapolnjevale s petjem in šalami. Prijateljstvo in solidarnost sta soobstajala ob notranjih razlikah in konfliktih. Izkušnje solidarnosti so osrednji del vseh razpoložljivih etnografij jugoslovanskih tovarn ribjih konzerv v času socializma, na primer tovarne Jadranka na otoku Korčuli, več tovarn na otoku Hvaru ter tovarne Adria v Zadru.¹² Za njihove delavke ponavljajoče se, izčrpavajoče delo

ni bilo razlog, da bi svoje delovne izkušnje retrospektivno obravnavale kot odtujitveno, nesmiselno, škodljivo ali ponižujoče. Ženske o svojem delu govorijo s ponosom, celo z nostalgijo.

Razlog za pozitivno naravnost in visoko vrednost, ki jo pripisujejo tovarniškemu delu, je v drugačnem razumevanju delavcev in delavskega razreda, ki ga je spodbujala socialistična Jugoslavija v primerjavi z zahodnimi, kapitalističnimi režimi industrijskega dela. Jugoslovanske tovarne so bile kraji bogatega družbenega življenja, ki ni zajemalo le dela, temveč tudi kulturo, zabavo in izobraževanje. Delavci so bili razumljeni kot aktivni socialnopolitični subjekti, in ne le kot telesa, ki opravljajo delo. V majhnih obalnih mestih je delo v tovarnah ribjih konzerv dajalo ritem družbenemu življenju, medtem

12. Glej Marija Borovičkić in Lea Vene, »Fabrika in Ambalaža: O izkušnjah delavk v tovarnah Vele Luke«, v: *Zgodbe iz konzerve: zgodovine predelave in konzerviranja rib na severovzhodnem Jadranu*, ur. Iva Kosmos, Tanja Petrović, Martin Pogačar, Ljubljana: Založba ZRC, 2020, 178–189; Marija Borovičkić in Lea Vene, »Intangible Industrial Heritage of Vela Luka: Oral Histories of Fabrika, Ambalaža and Greben«, *Studia Ethnologica Croatica* 30, 2018, 295–320; Veronika Gamulin, Aldo Čavić in Frane Novak Kronjac, *Od barake do fabrike: o preradi ribe na otoku Hvaru*, Hvar: Muzej Staroga Grada, 2018; Ivana Perić, »Zadnju riječ imaju radnice«, Libela, 2020, <http://libela.org/sa-stavom/-zadnju-rijecimaju-radnice>; Ivana Perić, »Kako smo živjele i preživjele«, Libela, 2020 <http://libela.org/sa-stavom/-kako-smo-zivjele-i-prezivjele>.

ko je bil monotoni, ponavljajoči se ritem ročnega rezanja rib, pakiranja rib v pločevinke, pakiranja pločevink v škatle itd. sam po sebi reguliran z drugim ritmom, ritmom glasbe. V nasprotju z ugotovitvami Mareka Korczyńskiego v primeru industrijskega dela

slabih pogojih, hkrati pa je zaposlenim ponujalo načine za grajenje samozavesti in družbene vrednosti kot delavk in članic skupnosti. Ta vrednost je temeljila na poklicnih spretnostih in pripravljenosti na trdo delo, pa tudi na ponosu zaradi kakovosti

Delavke in delavci tovarne Plavica na izletu v Kumrovcu. © Anka in Nikola Koljevina

v Angliji glasba v jugoslovanskih tovarnah ribjih konzerv ni bila akt upora proti ritmu proizvodnje – bila je namreč v harmoniji z njim. Pomembni vidiki družbenega življenja delavk v teh tovarnah in njihovi okolici so bili zaznamovani z glasbo, petjem in plesom.¹³

Delo v tovarnah za konzerviranje rib je bilo sicer naporno in včasih opravljano v izredno

izdelkov, kar kaže na pomembno povezavo med delavkami in produkti njihovega dela. Osrednja vloga te povezave odraža delavsko kulturo, »ki je vztrajala pri delavski etiki načina izdelave in znanju na delovnem mestu, tako v odnosu do strojev kot do delovnega procesa«. ¹⁴ Delavec iz severnoitalijanskega mesta Sesto San Giovanni blizu Milana je to

13. Marek Korczyński, *Songs of the Factory: Pop Music, Culture, and Resistance*, Ithaca and London: ILR and Cornell University Press, 2014.

14. Andrea Muehlebach, »The Body of Solidarity: Heritage, Memory, and Materiality in Post-Industrial Italy«, *Comparative Studies in Society and History*, št. 59(1), 2017, 122.

pomembnost opisal takole: »Doživljal sem strast do dela, ki smo ga opravljali. Ker smo kljub temu, da je bilo delo izjemno utrujajoče, čutili, da nekaj ustvarjamo.«¹⁵

Razlike med izkušnjami žensk v industriji konzerviranja rib na jugoslovanskem Jadranu in v drugih delih sveta so povezane z različnimi družbenogospodarskimi konteksti: na eni strani so različice industrijskega kapitalizma, na drugi strani pa jugoslovanska socialistična industrializacija in modernizacija. Izkušnje jugoslovanskih delavk v ribji industriji so podobne izkušnjam žensk v drugih industrijah v Jugoslaviji, vključno s tekstilno in industrijo plastike.¹⁶ Industrija konzerviranja rib v Jugoslaviji je bila sestavni del širšega socialističnega modernizacijskega projekta. Tovarne naj bi prinesle napredek, zaposlovanje, proizvodnjo blaga in dvig socialnih standardov s prerazporeditvijo industrijskih prihodkov v javne storitve in infrastrukturo. Samoupravne tovarne, ki so bile v družbeni lasti, so ustvarjale dohodek, ki naj bi ga razdelili tisti, ki so ga ustvarili. Medtem ko je obseg dejanskega sodelovanja delavcev v procesih odločanja pogosto vprašljiv, je že sama vključenost v procese odločanja pri njih ustvarjala posebno percepcijo moči delovanja. Delavke in delavci so se videli kot aktivne in potrebne udeležence v industrijskih dejavnostih in v družbi na splošno ter so pričakovali, da bodo njihova prizadevanja priznali tudi drugi družbeni akterji. Z drugimi besedami, jugoslovanska socialistična industrializacija je oblikovala socialne vloge delavcev tako v teoriji kot v praksi, s čimer je vplivala tudi

na njihovo samozavedanje – videli so se kot pomembne družbene akterje. Ključno je, da so bili trdo delo in nizke plače značilni za delavke v tovarnah ribjih konzerv po vsem svetu, vendar to v jugoslovanskem kontekstu ni bilo razumljeno kot gospodarsko izkoriščanje za zasebni dobiček nekoga drugega. Trdno delo je ženskam prineslo plače, ki so omogočale ekonomsko preživetje, imelo pa je tudi pomembne družbene funkcije, saj je bilo povezano z zdravstveno zaščito, stanovanjsko oskrbo in varstvom otrok ter prepleteno s kulturo, izobraževanjem in prostočasnimi dejavnostmi. To delo, ne glede na to, kako težko je bilo, je bilo le en vidik življenja v tovarni. Drugi enako pomemben dejavnik je bila socializacija, tako prek formalnih kot neformalnih dejavnosti – preživljanje časa skupaj, zabava med delovnim časom, potovanja v druge tovarne ter skupinski sindikalni izleti in ekskurzije. To potrjuje opažanje Susan Woodward, da je v jugoslovanskem socializmu »zaposlitveni status opredeljeval identiteto, gospodarske interese, socialni status in politično lojalnost jugoslovanskih državljanov. Delovno mesto je bilo središče socialnega veselja posameznika.«¹⁷ Tovarne za predelavo rib so ustvarjale skupnostno življenje, ki je presegalo prostore tovarne in delovnega časa. Majhnim obalnim in otoškimi mestom in njihovemu družbenemu življenju so dajale ritem in obliko. Oblikovale so tudi kulturno življenje in prosti čas – bodisi neposredno, znotraj delovnega kolektiva, bodisi prek delavcev, ki so v prostem času ohranjali odnose, vzpostavljene v tovarni.

15. Muehlebach, »The Body of Solidarity«, 123.

16. Glej Bonfiglioli, *Women and Industry in the Balkans*; Modrić, »Kako (je) tvornica mijenja(la) grad«; Nina Vodopivec, »Solidarity and the Feelings of Belonging: Textile Industrial Workers in the Socialist and Post-Socialist Slovenia«, v: *Anthropological Perspectives of Solidarity and Reciprocity*, ur. Peter Simonič, Ljubljana: Ljubljana University Press, Filozofska fakulteta, 2019, 113–130; Nina Vodopivec, *Tu se ne bo nikoli več šivalo: doživljanje izgube dela in propada tovarne*, Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2021; Jambrešić Kirin in Blagaić, »The Ambivalence of Socialist Working Women's Heritage«.

17. Susan Woodward, »The Political Economy of Ethno-Nationalism in Yugoslavia«, *Socialist Register*, št. 39, 2003, 76.

Jovana Mihajlović Trbovc

Ženske v novih poklicih

Socializem kot družbena ureditev po drugi svetovni vojni je prinesel novo dojetje dela žensk, tako plačanega kot neplačanega. V kapitalistični ureditvi predvojne Jugoslavije je bilo zaposlovanje žensk razredno in sektorsko pogojeno. Ženske so na primer opravljale plačano delo kot služabnice meščanskih družin, v pogojih, ki bi jih danes imenovali »siva ekonomija«, ali pa v industrijah, kot je tobačna, ki so slonele na ženski delovni sili – praviloma so bile slabše plačane (kot moški) in so delale v negotovih delovnih pogojih.¹ Najbolj številne zaposlene ženske so bile učiteljice, ki se niso smele poročiti, če so hotele obdržati službo. Ponekod jim je bila dovoljena poroka le z učiteljem, obenem pa je veljalo pravilo, da je poročena učiteljica dobivala nižjo plačo od svojega soproga. Pravilo celibata je bilo v celoti odpravljeno leta 1938.² Visokokvalificirane poklice so imele priložnost opravljati le redke ženske, čemur je običajno botrovalo zaledje meščanske družine in atipično podporna družina – to je razvidno iz marsikatere biografije, zbrane v enciklopedični monografiji *Pozabljena polovica*.³

Pomembno je izpostaviti, da količinsko največ dela, ki so ga ženske opravljale, ni bilo nikoli plačanega. Na kmetijah večina opravljenega dela žensk ni bilo direktno plačanega, njihovo

soodločanje o gospodarskem proračunu kmetije pa je bilo pogojeno s položajem, ki so ga zavzemale v razširjeni družini. Gospodinjsko delo ter skrb za otroke in starejše družinske člane pa sta bila pripisana (kot se dogaja tudi danes) »naravnemu« poslanstvu žensk – torej početju, ki ga ženska počne po instinktu. Zato ni bilo zares družbeno dojemano kot »opravljanje dela«, čeprav je bilo v meščanskih družinah veliko žensk (iz revnih družin) plačanih za tovrstne storitve (npr. hišne pomočnice, dekletke, služkinje).

Socializem pa je prinesel idejo o enakopravnosti žensk, in sicer tako v političnih pravicah kot na področju dela: ženske naj bi bile enako plačane za enako delo; delale naj bi v čim več sektorjih proizvodnje; in družba naj bi jim omogočila delo s podružbljanjem gospodinjskih opravil in skrbi za otroke.⁴ Spremenila se je torej tudi družbena obravnava neplačanega skrbstvenega dela, ki ni bilo več (samo) »naravna dolžnost« matere, ampak tudi odgovornost celotne družbe in države ter opravilo, v katerem bi morali sodelovati tudi očetje. Tako v kontekstu socialistične revolucije zaposlena mati postane nova družbena norma.

1. Urška Strle, »Tobacco Workers in Ljubljana (1912–1962): Some Gender Sensitive Insights into Social Transformation«, *Acta Histriae* 29, št. 4, 2021, 965–988.

2. Tatjana Hojan, *Žensko šolstvo in delovanje učiteljic na Slovenskem: razstava v Slovenskem šolskem muzeju*, Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 1970.

3. Alenka Šelih, Milica Antić Gaber, Alenka Puhar, Tanja Renner, Rapa Šuklje in Marta Verginella, ur., *Pozabljena Polovica: portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem*, Ljubljana: Založba Tuma & SAZU, 2007.

4. Temeljno delo marksizma na to temo je: August Bebel, *Ženska in socializem*, Ljubljana: Cankarjeva založba, 1960.

Učenka Industrijske kovinarske šole pri tovarni avtomobilov, Maribor – Tezno, 13. 2. 1948. © Leon Jere, hrani Muzej novejšje in sodobne zgodovine Slovenije

Izobraževanje žensk

Za vstopanje žensk v nove poklice je ključno razumeti tektonske spremembe, ki jih je socialistična ureditev vpeljala na področju izobraževanja.

V Jugoslaviji je bila nepismenost po drugi svetovni vojni velik družbeni problem, ki je bil med ženskami še precej bolj razširjen kot med moškimi. Zato so bili med vojno tako imenovani *analfabetški kursevi* bistveni del političnega izobraževanja med partizani, po vojni pa sestavni del delovnih akcij za obnovo in izgradnjo infrastrukture države. Antifašistična fronta žensk (AFŽ), ki je nastala iz različnih ženskih organizacij, ki so med vojno zbirale pomoč za partizane,⁵ se je v povojnem času ukvarjala predvsem z izobraževanjem žensk v pismenosti in političnih zadevah, z vprašanjem varstva otrok ter z mobilizacijo žensk za sodelovanje v delovnih akcijah in na volitvah.

Leta 1953 je bilo v Jugoslaviji nepismenih 35,8 % žensk, med starejšimi od 35 let pa je bilo takšnih več kot polovica.⁶ Zajetne so bile razlike med regijami: na Kosovu je bilo nepismenih 72,1 % žensk, v Sloveniji pa le 2,8 %. Do leta 1971 se je ta razlika zmanjšala, vendar je ostala precejšnja: 42,8 % na Kosovu ter 1,3 % v Sloveniji. Te velike razlike med jugoslovanskimi republikami so v veliki meri

zapuščina prejšnjih zgodovinskih obdobj. V Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev je obstajalo šest pravnih področij, ki so položaj žensk urejala dokaj različno, saj so veljali tisti zakonski predpisi, ki so bili v veljavi pred nastopom skupne države.⁷ Tako je npr. imela muslimanska skupnost avtonomijo urejanja družinskih odnosov in so bile muslimanske deklice izvzete iz obveznega osnovnega šolanja.⁸ Na slovensko govorečem območju se je nepismenost bistveno zmanjšala že v drugi polovici 19. stoletja z uvedbo osemletne šolske obveznosti in razširitvijo pouka v materinščini.⁹

S šolsko reformo leta 1952 je bilo na področju celotne Federativne narodne republike Jugoslavije uvedeno obvezno osemletno osnovno šolanje za vse otroke, s čimer so bili postavljeni temelji za množično izobraževanje žensk tudi na višjih stopnjah. Osnovnošolsko izobraževanje je hitro dobilo širše družbene funkcije kot samo pripravo pismene delovne sile – šole so zagotavljale tudi prehrano in varstvo za otroke, medtem ko naj bi bile njihove matere vključene v proizvodnjo.¹⁰ Tudi srednješolsko izobraževanje je sčasoma postalo dosegljivo vsem: medtem ko je pred drugo svetovno vojno srednjo šolo v najboljšem primeru obiskovalo 10 odstotkov otrok v starostni skupini 14–18 let, je bila do

5. Božo Repe, »Pomen prvih povojnih volitev in z njimi povezanih sprememb za žensko emancipacijo v Sloveniji«, v: *Naše žene volijo!*, ur. Milica G. Antić, Ljubljana: Urad za žensko politiko, 1999, 93.

6. Vida Tomšič, *Žena u razvoju socijalističke samoupravne Jugoslavije*, Beograd: Jugoslovenska stvarnost, 1981, 195.

7. Mateja Jeraj, *Slovenke na prehodu v socializem: Vloga in položaj ženske v Sloveniji 1945–1953*, Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2005, 19.

8. Ivana Pantelić, Jovana Mihajlović Trbovc in Zlatan Tunjić, »Dušanka Kovačević and Razija Handžić: On lifting veils of Muslim women«, v: *Texts and Contexts From the History of Feminism and Women's Rights: East Central Europe, Second Half of the Twentieth Century*, ur. Zsófia Lóránd, Adela Hincu, Jovana Mihajlović Trbovc in Katarzyna Stańczak-Wiślicz, Budimpešta: Central European University Press, 2024, 226–227.

9. Jeraj, *Slovenke na prehodu v socializem*, 21.

10. Sanja Petrović Todosijević, »Slika oca u jugoslovenskim časopisima za decu od kraja Drugog svetskog rata do šezdesetih godina 20. veka«, v: *Časopisi za decu: jugoslovensko nasleđe (1918–1991)*, ur. Tijana Tropin in Stanislava Barać, Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2019, 263–285.

Štefka. © Avtor neznan, hrani Muzej novejšje in sodobne zgodovine Slovenije

konca šestdesetih vanjo vključena celotna populacija.¹¹

Na splošno je bilo izobraževanje v socializmu organizirano z namenom ustvarjanja delovne sile za nove potrebe družbe, ki se je intenzivno modernizirala, urbanizirala in industrializirala. To je posebej veljalo za strokovne srednje šole, ki so bile pogosto povezane z velikimi industrijskimi kompleksi in so tako omogočale poklicno usposabljanje skozi prakso. Teoretični del pouka je potekal v šoli, praktični pa v delavnicah industrijskih obratov. V obdobjih pomanjkanja delovne sile so učence vabili, tako da so jim ponudili »učno pogodbo« s tovarno in plačo v času šolanja. Ta proces je vključeval tako dekleta kot fante.

Izobraževanje deklet za poklice, ki so bili tradicionalno razumljeni kot »moški«, je bilo namenjeno tako zagotavljanju kadra za rastočo industrijo kot tudi spreminjanju družbene predstave o ženskah. V časopisu *Ljudska pravica* so denimo v članku iz zgodnjih 1960-ih let izpostavili Štefko, »najboljšo učenko« Metalurške šole, ki je bila »kadrovska baza« Železarne Jesenice.

V obdobju socializma je bilo množično visokošolsko izobraževanje žensk omogočeno na več načinov: s tem, da se je povečal bazen žensk že na nižjih stopnjah izobraževanja, ter s tem, da je bilo izobraževanje brezplačno in dostopnejše s sistemom študentskih domov, organizirane prehrane, štipendij in drugih podpornih mehanizmov. V kasnejših fazah socializma so ponekod ustanovili tudi vrtce v okviru študentskih domov za mlade starše študente.

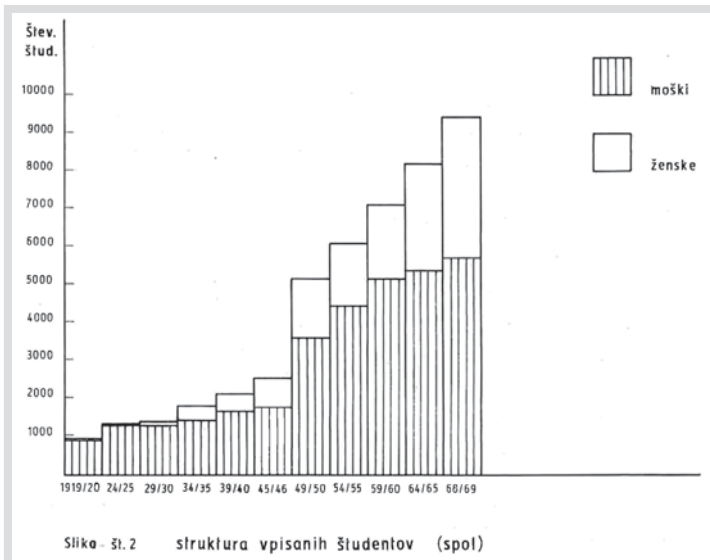
Od leta 1945 naprej se je skupno število vpisanih na univerze dramatično povečevalo, naraščal pa je tudi delež žensk. Na Univerzi v Ljubljani se je do konca 1960-ih let študentska populacija v primerjavi s prvo povojno generacijo početverila, delež študentk pa je zrasel s predvojnih 20 na skoraj 40 odstotkov.¹² Lahko rečemo, da se je v poznejši fazi socializma spolna neenakost v izobraževanju v skupnih številkah skoraj izničila, ostale (vse do danes) pa so razlike med spoloma pri vpisu na določene študijske smeri in izbiri poklica, ker so ene smeri zaznamovane kot tipično moške, druge kot ženske. Podobno velja za napredovanje na podiplomski študij, kjer je bilo žensk tradicionalno (do pred kratkim) manj. Tukaj je ilustrativen primer študij gradbeništva kot tipično »moške« stroke.

11. Ivan T. Berendt, *Gospodarska zgodovina Evrope v 20. stoletju*, Ljubljana: Založba ZRC in Modrijan, 2013, 183.

12. Podatki navedeni v: Roman Modic, ur., *Petdeset let slovenske Univerze v Ljubljani 1919–1969*, Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 1969, Priloga I. Delež študentk je nekoliko zrasel v času druge svetovne vojne, kar je treba pripisati vojni mobilizaciji mladih moških.

Primer gradbene stroke

Študij gradbeništva se je v Sloveniji začel z ustanovitvijo Univerze Kraljestva SHS v Ljubljani leta 1919, katere največja izmed petih ustanovnih fakultet je bila Tehniška fakulteta.¹³ Medtem ko sta se ob ustanovitvi Tehniške fakultete vanjo vpisali le dve študentki, je bilo po drugi svetovni vojni med novinci več kot 200 študentk

Struktura vpisanih študentov po spolu 1919/20–1968/69. Bogo Grafenauer, »Življenje študentov od 1945 do 1969«, v: Roman Modic, ur., *Petdeset let slovenske Univerze v Ljubljani 1919–1969*, 1969, 154

letno.¹⁴ Konkretno je bilo tako leta 1948 na gradbenem oddelku 66 študentk, na Tehnični srednji šoli pa 43 učenk. A tudi ko je delež študentk na univerzi v poznem socializmu dosegel polovico, na Fakulteti za arhitekturo, gradbeništvo in geodezijo

praviloma ni presegel četrtnine.¹⁵ Ti podatki kažejo na postopno vključevanje žensk v tehniško-naravoslovne profesije, obenem pa na trdovratnost spolnih razlik.

V globalnem kontekstu tistega obdobja so to kljub vsemu impresivni podatki. Tako so se leta 1948, ko so bile uvedene državne štipendije, vpisi na Univerzo v Ljubljani

rekordno povečali – med njimi tudi vpisi žensk. Istega leta so lahko na Univerzi v Cambridgeu ženske sploh šele postale polnopravne študentke (pod enakimi pogoji kot moški) – pred tem so lahko poslušale predavanja in opravljale izpite na kolidžih (sicer le na dveh izmed devetnajstih), vendar so bile v uradnih evidencah in pri priznanju diplom obravnavane neenako oz. slabše.¹⁶ Na Univerzi v Ljubljani ta oblika spolne diskriminacije formalno ni obstajala niti pri njeni ustanovitvi leta 1919, čeprav so se ženske soočale z omejitvami pri priznanju in uporabi diplom v medvojnem času. Diplomantke Juridичne fakultete tako niso mogle opravljati pravosodnega izpita

in pridobiti odvetniško licenco ali postati sodnice. V času zadnje gospodarske krize pred drugo svetovno vojno je prosvetna oblast v nekaterih banovinah ženskam celo prepovedovala vstop na gradbeni oddelek Srednje tehnične šole.¹⁷

13. Stanislav Pejovnik, »Predgovor«, v: *Tehniška fakulteta Univerze v Ljubljani 1919–1957: Univerza v Ljubljani (Zgodovinski arhiv in muzej Univerze)*, občasna razstava od decembra 2010 do februarja 2011, ur. Jože Ciperle, Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 2010, 5.

14. Podatki navedeni v: Modic, *Petdeset let slovenske Univerze*, Priloga I.

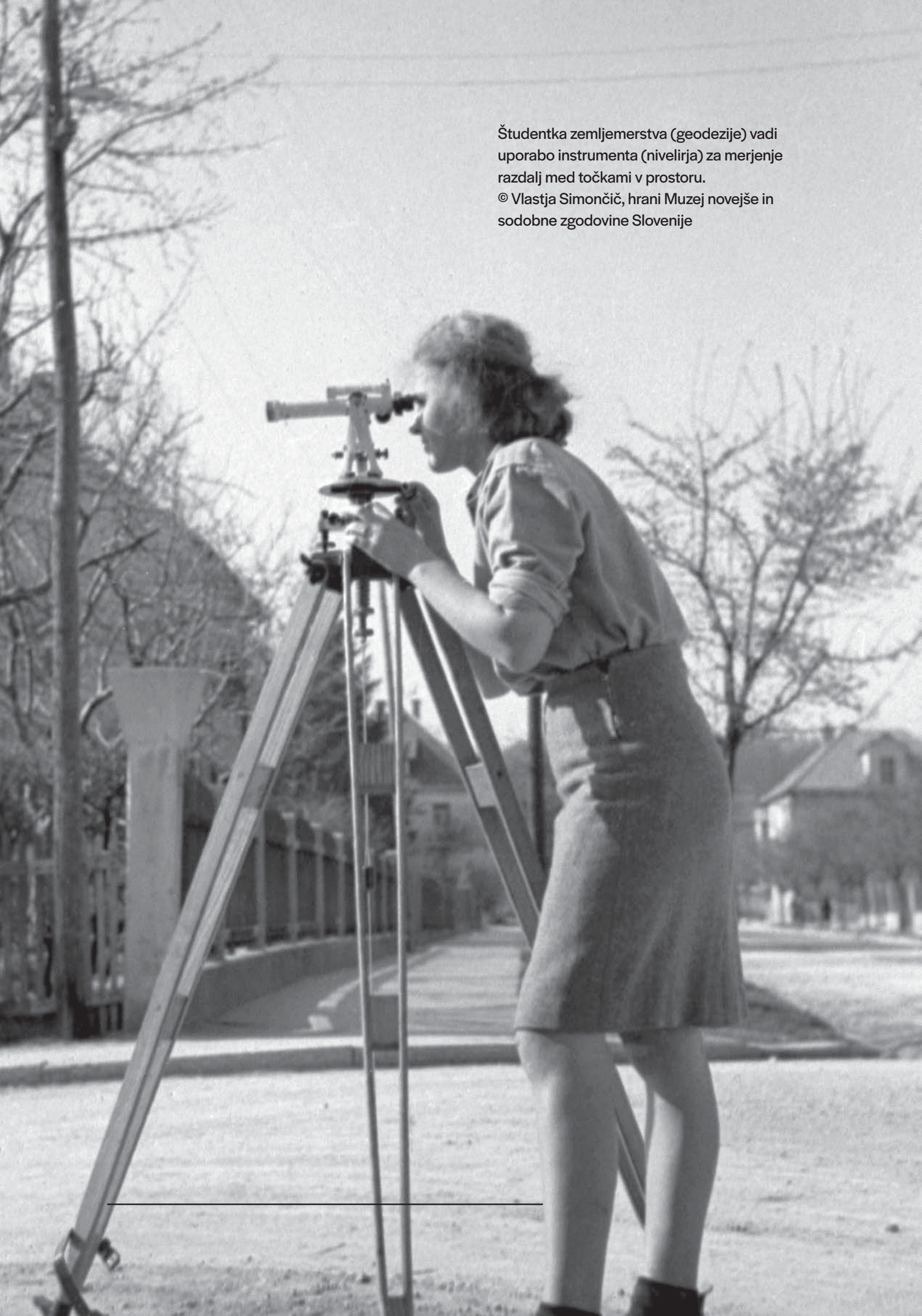
15. Barbara Vodopivec, »Pionirke gradbeništva in geodezije na Slovenskem«, *Gradbeni vestnik* 69, december 2020, 318.

16. Anon., »How to Find Cambridge Alumni«, <https://www.lib.cam.ac.uk/collections/departments/manuscripts-university-archives/subject-guides/university-archives/how-find> (dostop: 1. 3. 2026).

17. Srednjo tehnično šolo v Ljubljani je do leta 1938 končalo 28 deklet, potem pa niti ena več. Ing. Mira Kraigher,

Študentka zemljemerstva (geodezije) vadi uporabo instrumenta (nivelirja) za merjenje razdalj med točkami v prostoru.

© Vlastja Simončič, hrani Muzej novejšje in sodobne zgodovine Slovenije

Z nastopom socializma se je položaj žensk v gradbeništvu bistveno spremenil: država ni le omogočala in spodbujala njihovega izobraževanja, temveč je tudi načrtno odpirala poti v zaposlovanje in jih aktivno vključevala v obnovo ter industrializacijo. Tako je na primer Gradbeno ministrstvo leta 1947 organiziralo šestmesečni tečaj za tehnične risarje, na katerem je bilo deklet več kot polovica.¹⁸ Udeleženske so bile po koncu usposabljanja, kot poudarja inženirka Mira Kraigher v časopisu *Naša žena*, »vse takoj nastavljene po naših gradbenih podjetjih«. V istem času je bilo na Projektne zavodu Ljudske Republike Slovenije zaposlenih šest »inženirjev-žena«, osem »ženskih gradbenih tehnikov«, šest

risark in sedemnajst »ženskih administrativnih moči« – skupaj 31 odstotkov vseh uslužbencev zavoda.¹⁹ Leta 1947 je v Gradisu delalo 255 žensk, v celotnem gradbenem sektorju Slovenije pa 532, kar nazorno priča o širjenju njihove prisotnosti v panogi.

Povedna je tudi zgodba Dušane Šantel Kanoni (1908–1988), prve študentke, ki je diplomirala iz arhitekture na Tehniški fakulteti leta 1932. V predvojnem času ni imela redne zaposlitve v tehničnem poklicu in se je preživljala z priložnostnimi deli. Po vojni je bila zaposlena kot nižja gradbena inženirka v Projektne zavodu in Ministrstvu za gradnje Ljudske Republike Slovenije.²⁰

Premagovanje stereotipov

Vključevanje žensk v plačano delo v Jugoslaviji ni bilo enoznačen, linearen proces, temveč se je razvijalo z različno dinamiko glede na posamezne po panoge in poklice. Kot sem izpostavila na začetku, so bile ženske v nekaterih industrijah, na primer v tobačni, množično zaposlene že pred drugo svetovno vojno, prav tako so se nekateri poklici začeli feminizirati že v medvojnem času (učiteljice, vzgojiteljice). Drugje se je feminizacija okrepila šele po vojni, denimo v zdravstvu – pri bolničarkah, kasneje tudi pri zdravnicah. Poseben primer so jugoslovanska farmacija ter določene veje kemijske industrije, ki so v veliki meri temeljile prav na strokovnjakinjah,²¹

kar kaže na to, da se ženske v nekaterih strokovnih okoljih niso uveljavljale le kot »pomožna delovna sila«, temveč kot nosilke znanja in raziskovalnega dela.

Zakaj je določena gospodarska veja ali poklicna usmeritev privlačila ženske – oziroma zakaj so se ženske v njej množično zaposlovale – je treba vedno preučevati kontekstualno. Odločilne so bile verige zaposlovanja in že utečene poti izobraževanja in usposabljanja žensk ter ekonomski dejavniki: plačilo, stabilnost, dostopnost dela. Pomembno je tudi upoštevati širše družbeno dožemanje tega, katera opravila so »primerna« za ženske in matere, kar je

»Naš delež pri gradnjah ni nič več majhen«, *Naša žena*, maj 1948, 138.

18. Kraigher, »Naš delež pri gradnjah ni nič več majhen«.

19. Prav tam.

20. Alenka Di Battista, »Dušana Šantel Kanoni: Pazin, 1908 – Ljubljana, 1988«, v: *V ospredje: pionirke slovenske arhitekture, gradbeništva in oblikovanja = To the Fore: Female Pioneers in Slovenian Architecture, Civil Engineering and Design*, Ljubljana: Založba ZRC, 2020, 180–185.

21. Štefan Predin, *Zbornik – Ženske v farmaciji, medicini in naravoslovju: mednarodni simpozij v Mariboru, 16 septembra 2000 = Proceedings – The Woman in Pharmacy, Medicine and Natural Sciences: International Symposium in Maribor, September 16, 2000*, Maribor: Mariborske lekarne, 2000.

praviloma izhajalo iz tradicionalne delitve dela po spolu znotraj gospodinjstva ter iz spretnosti, ki so jih ženske na ta način usvojile. Tako se je na primer pletenje kot ročno delo žensk v tradicionalnem gospodinjstvu v procesu zaposlovanja preneslo na različne vrste natančnega tovarniškega dela. Kar zadeva spremembe, ki jih je na tem področju naredil socializem, so zato še posebej zgovorni primeri, ko so ženske vstopale v poklice ali naloge, ki so veljali za izrazito »moške«. Takšno premikanje meja kaže npr. sodelovanje žensk pri gradnji Litostroja – ne le kot gradbenih tehničark, temveč tudi kot gradbenih delavk pri betoniranju ter ulivanju in obdelavi železa.²² Ti primeri kažejo, kako je pospešena povojna modernizacija preizpraševala predstave o tem, kaj je »delo za ženske« in kje naj bi bile njegove meje.

Ob tem je treba še omeniti, da se je izobraževanje žensk za nove in tradicionalno »moške« poklice ter njihovo vključevanje na trg dela odražalo tudi v jeziku: začele so se uveljavljati nove ženske oblike poimenovanj poklicev in delovnih mest, npr. radiotehnikinja na področju telekomunikacij, inženirka, arhitektka, cementarka v gradbeništvu, livarka v strojogradnji ...

Pomembno vlogo pri spreminjanju družbenih predstav je imelo povojno časopisje, še posebej uredništvo *Naše žene*, ki je z besedilnimi in predvsem vizualnimi materiali aktivno posegalo v področje spolnih stereotipov. V zgodnjem socializmu so mediji spremljali naraščanje števila žensk v različnih industrijah in hkrati izpostavljali udarnice – priznane, posebej prizadevne delavke z nadpovprečno produktivnostjo – kot dokaz, da so ženske sposobne tudi za fizično zahtevno in (tedaj) družbeno cenjeno delo. Dober primer je celotna številka časopisa

Naša žena iz maja 1948, ki vsebuje članke povednih naslovov: »Le kje vse ne delajo naše žene«, »Med delavkami je že nad 500 udarnic« ter »Kam naj pojde moj otrok« – v slednjem je predstavljeno izobraževanje v kovinarski šoli na Teznem. V tem povojnem diskurzu se da zaznati tudi notranjo napetost: pri tem, ko je imel namen rušiti stereotipe, jih je mestoma nehote utrjeval, zlasti takrat, ko je izpostavljaj »primerna« dela za ženske ali značilnosti »ženske narave«.

To protislovje se lepo razkrije v priljubljenih zgodbah o »dokazovanju sposobnosti«. Tako poročilo o jadralski šoli na Blokah navaja, da so mladenke uspešno opravljale izpite in dosegle dolge jadralske lete, s čimer naj bi ovrgle predvojna prepričanja, da so ženske le izjemoma sposobne pilotiranja. Članek izpostavi: »Spomladi 1947. je ena izmed tovarišic uspešno jadrjala štiri in pol ure, kar vsekakor dokazuje, da so tudi žene sposobne pilotiranja.«²³ Podoben vzorec – javno priznanje ženskih dosežkov ob hkratnem pripenjanju tradicionalnih vlog – razkriva članek časopisa *Tovariš* o raziskavah v ljubljanskem Kemičnem inštitutu: »Med najinim pogovorom o kruhu je vstopila v sobo profesorjeva sodelavka dr. Marta Blinc. Tudi ona je sodelovala pri poskusih za odstranitev opasnih bolezni kruha. Zato sem tudi njo pobaral, kako je s to stvarjo. Začela je pojasnjevati z razumevanjem, ki ga ima za takšne stvari ženska, ki je v eni osebni znanstvenica in gospodinja.«²⁴

Takšna formulacija žensko strokovnost sicer potrjuje, a jo obenem uokvirja tako, da ostane vezana na gospodinjstvo in skrbstvo, kot da poklicna identiteta sama po sebi ne bi bila dovolj.

22. Zvone Kržišnik, »Ivanka Fabjanova: junak socialističnega dela«, *Naša žena*, februar–marec 1950, 34.

23. Anon., »Ali bi hotela postati pilotka«, *Naša žena*, julij 1947, 202.

24. Relja Atanasijević, »Lepi uspehi znanstvenega dela prof. dr. Samca in njegovih sodelavcev v ljubljanskem Kemičnem inštitutu: Kruh ne bo več sluzast in plesniv«, *Tovariš*, 18. 3. 1956, 289.

Učenke Industrijske kovinske šole, Ljubljana, 19. 4. 1950.
© Leon Jere, hrani Muzej novejšje in sodobne zgodovine Slovenije

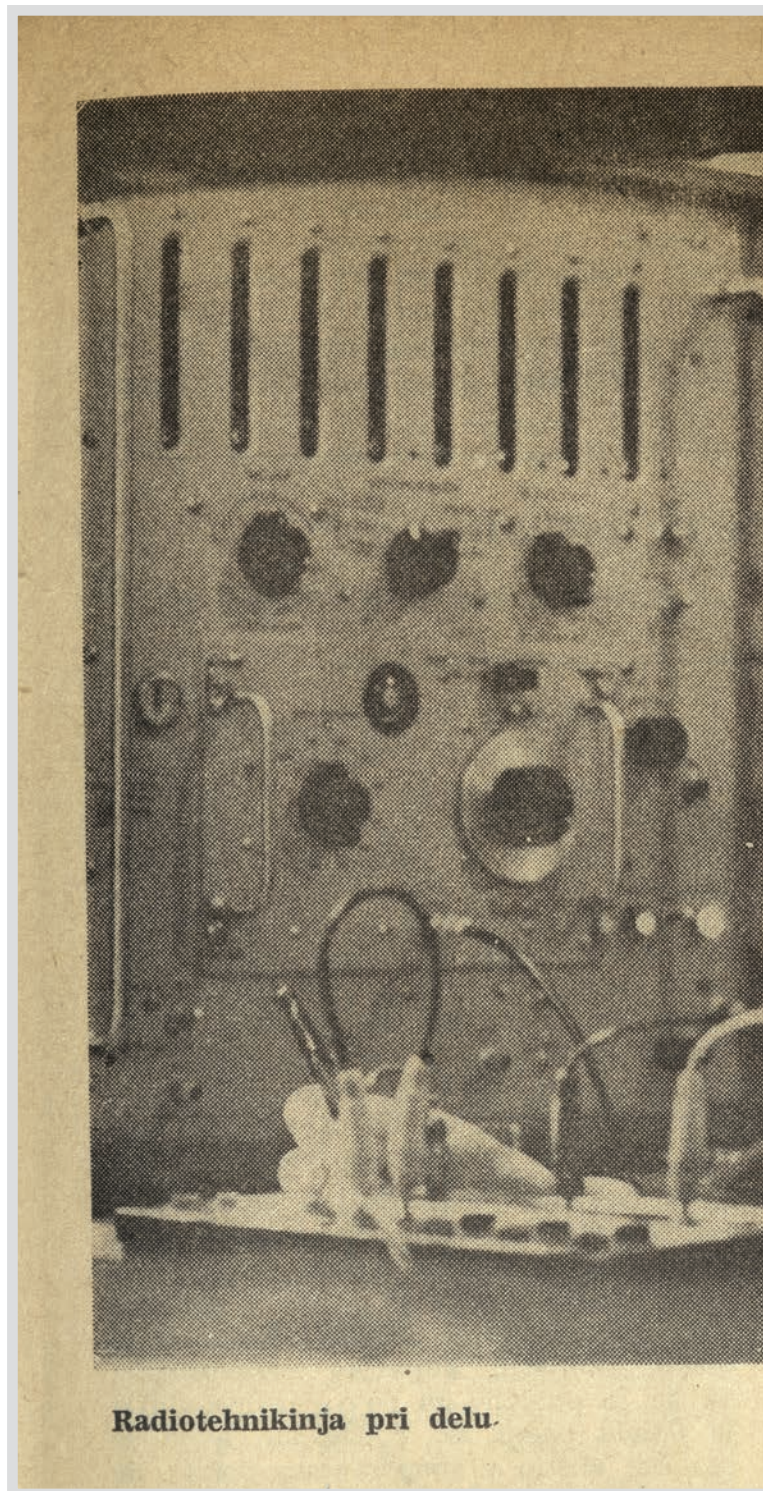

Učenke Industrijske kovinske šole, Ljubljana, 19. 4. 1950.

© Leon Jere, hrani Muzej novejšje in sodobne zgodovine Slovenije

S prehodom v poznejšo fazo socializma, od 1970-ih let naprej, pa je opaziti znaten premik v tonu in ciljih medijskega nagovora. V ospredje so stopile rubrike, ki so ozaveščale o izobraževalnih in profesionalnih možnostih ter v vsaki številki predstavile poklicno pot kakšne posameznice – na primer arhitektke Vide Battelino, kriminalistke Petre Kočever, sistemske analitičarke Maričke Štukovnik ali strojne konstruktorke Marjete Ditrich.²⁵

V tem nizu portretov je razvidno tudi postopno višanje izobraževalne ravni, ki je bila vse bolj samoumevno predstavljena kot primerna in dosegljiva za ženske. Če zgodnji povojni diskurz pogosto gradi na izjemah in »dokazovanju«, poznejši diskurz normalizira ženske v vseh poklicih – kot del širšega projekta modernizacije, v katerem je poklicna identiteta žensk vse manj odvisna od zamejitev spolnega režima in vse bolj dojemana kot uresničitev osebnih talentov in interesov posameznice.

Radiotehnikinja pri delu.

25. Boža Smagur, »Načrtuje otroške vrtce«, *Naša žena*, februar 1973, 30; Nada Pantić Starič, »Kriminalistka«, *Naša žena*, oktober 1971, 19; Vida Petrovčič, »Računalnik – naš sodelavec«, *Naša žena*, marec 1983, 28; Vida Petrovčič, »Znebite se strahu pred matematiko«, *Naša žena*, februar 1983, 28.

Foto: I. Bervar

Ilustracija ob članku: Nada Pantić Starič, »Ne le hoteti in moči, treba je tudi znati«, *Naša žena*, februar 1965, 41. © I. Bervar, Časopisna hiša Delo

Tanja Petrović

**Partizanske zdravnice
in njihovo delo
na izgradnji povojnega
zdravstvenega sistema**

Partizanske zdravnice in njihovo delo na izgradnji povojnega zdravstvenega sistema

Tanja Petrović

Zdravnice v NOB

Med drugo svetovno vojno je jugoslovansko partizansko narodnoosvobodilno gibanje v izredno zahtevnih razmerah vzpostavilo učinkovit in visoko funkcionalen sistem zdravstvene oskrbe. Ta sistem je tvorila zapletena mreža ljudi in infrastrukture, ki je bila močno odvisna od ilegalcev in ilegalcev v civilnih bolnišnicah in ambulantah ter od prostovoljcev in prostovoljcev, ki so oskrbovali bolne in ranjene. Med vojno so partizani razvili lastne bolnišnice, mobilne kirurške enote in izpopolnjen sistem zdravstvene oskrbe v svojih enotah. Na ozemlju Slovenije je bilo v partizanskih bolnišnicah zdravljenih »skoraj 15.000 poškodovanih in bolnih pacientov. Osebjem je vključevalo 244 zdravnikov in zobozdravnikov, 260 študentov medicine, 38 medicinskih sester in več kot 3.000 *ad hoc* usposobljenih zdravstvenih delavcev«. ¹ Kot je v svoji knjigi, posvečeni partizanski zdravstveni službi v Sloveniji, zapisal zgodovinar Metod Mikuž, ki je tudi sam sodeloval v narodnoosvobodilnem boju, »je bil partizanski zdravstveni sistem v Sloveniji ena najbolj izpopolnjenih in izjemnih dejavnosti med narodnoosvobodilnim bojem«. ²

Ženske zdravnice in študentke medicine so imele v partizanski zdravstveni službi izredno pomembno vlogo. Nudile so pomoč ilegalcem in ranjenim partizanom ter oskrbovale partizanske enote s sanitarno opremo, prav tako pa so se v velikem številu pridružile NOB: po podatkih Vere Gavrilović je v NOB sodelovalo 173 zdravnic in okoli 10.000 strokovno izobraženih bolničark. ³ Za razliko od večine ostalih pripadnikov narodnoosvobodilnega gibanja so medicinski delavci in delavke tudi v vojni opravljali delo, za katero so bili izobraženi. Partizansko zdravstvo je bilo pri tem področje, kjer so ženske prevladovale in kot zdravnice prevzemale odgovorne in vodilne vloge. Nekatere med njimi, kot so dr. Franja Bojc Bidovec, dr. Saša Božović, dr. Frida Gutman, dr. Pavla Jerina Lah, dr. Irina Knežević, dr. Sidonija Lipman, dr. Olga Milošević, dr. Margita Hercl, dr. Roza Hadživuković, dr. Roza Papo in druge, so bile vodje partizanskih bolnišnic, dr. Julka Mešterović, dr. Ružica Rip, dr. Slava Očko-Četković, dr. Danica Perović in druge pa so vodile medicinske enote po celotnem jugoslovanskem ozemlju. ⁴

1. Pia Žižek, »Partisan Medical Care through the Eyes of Doctors«, *Acta Medico-Historica Adriatica*, št. 19(2), 2021, 221–240.

2. Metod Mikuž, *Oris partizanske sanitete na Slovenskem*, Ljubljana: Borec, 1967, 7.

3. Vera Gavrilović, »Učešće žena-lekara u ratovima od 1876. do 1945. godine na tlu Jugoslavije (povodom Međunarodne godine žena)«, *Acta historica medicinae, pharmaciae, veterinae*, št. 2, 1975, 25.

4. Prav tam, 21–23.

Iz vojne v mir

Konec druge svetovne vojne in povojno obdobje v Jugoslaviji sta, podobno kot v večini evropskih družb, prinesla množično demobilizacijo žensk, vendar to ni pomenilo ponovne vzpostavitve predvojnih odnosov med spoloma, ki so temeljili na patriarhalnem redu, niti ni povzročilo umika žensk iz javnega življenja in sodelovanja v izgradnji povojne družbe. Jelena Batinić poudarja, da se »v nasprotju s svojimi vrstnicami na Zahodu, ki so bile v veliki meri umaknjene s trga delovne sile, da bi naredile prostor za vračajoče se vojake, [...] jugoslovanske ženske po vojni niso vrnile v svoje domove in tradicionalne vloge. Namesto tega se je večina nekdanjih partizank preselila v mesta in večja naselja, kjer so našle zaposlitev ali prevzele upravne položaje v novi državi.«⁵ Marta Verginella pa poudarja, da je bilo na Zahodu povojno obdobje naklonjeno širjenju področij dela žensk na nove poklice, vendar je ženskam redko omogočalo prevzemanje vodilnih položajev, in opozarja na dejstvo, da je bila situacija v socialistični Jugoslaviji precej drugačna: »Socialistična preobrazba družbe ni spodbujala le zaposlovanja žensk, ampak tudi njihovo izobraževanje, kar je vodilo k njihovi vse večji zaposljivosti v javnem sektorju, zlasti v zdravstvu, kjer je bil pionirski razvoj mnogih

Partizanski zdravnici dr. Franja Bojc Bidovec in dr. Pavla Jerina Lah. © Avtor neznan, hrani Muzej novejšje in sodobne zgodovine Slovenije

novih medicinskih in, širše, znanstvenih področij zasluga žensk – zdravnic, ki so bile v povojnem obdobju postavljene na čelo zdravstvenih ustanov«.⁶

Partizanske zdravnice, ki so med drugo svetovno vojno opravljale izredno pomembno delo v partizanski saniteti in so bile pogosto

5. Jelena Batinić, *Women and Yugoslav Partisans: A History of World War II Resistance*, New York: Cambridge University Press, 2015, 223.

6. Marta Verginella, »Introduction: Women's Labor in the North-Eastern Adriatic during the Postwar Transitions of the 20th Century«, v: *Women and Work in the North-Eastern Adriatic Postwar Transitions*, ur. Marta Verginella in Urška Strle, Budimpešta, Dunaj, New York: CEU Press, 2024, 13.

na čelu partizanskih bolnišnic, so po vojni zasedle pomembne položaje v zdravstvenih, izobraževalnih, družbenih in političnih institucijah socialistične Jugoslavije. So edina skupina partizank, ki predstavlja izjemo od razširjenega vzorca demobilizacije žensk po koncu vojne. Po podatkih Jelene Batinić je med višjimi častniki jugoslovanske vojske ostalo le 20 žensk (dve polkovnici, pet podpolkovnic in 13 majork). Vse med njimi so bile zdravnice, ki so delale v zdravstvenih ustanovah JLA.⁷ Edini ženski, ki sta prejeli čin generala Jugoslovanske ljudske armade, Roza Papo in Slava Blažević, sta bili obe partizanski zdravnici. Številne partizanske zdravnice – dr. Franja Bojc Bidovec, dr. Roza Papo, dr. Hagara Debijadi, dr. Danica Perović, dr. Slava Blažević, dr. Marija Lompar in druge – so po vojni nadaljevale svojo kariero v vojaških bolnišnicah.

Izkušnja iz NOB je bistveno vplivala na biografije partizanskih zdravnic – osebno, moralno in poklicno. Številne med njimi so v desetletjih po drugi svetovni vojni pisale in objavljale svoje spomine, v katerih so se večinoma osredotočale na leta med vojno, na ogromne izzive in težke okoliščine, v katerih so opravljale svoj poklic, obenem pa tudi na izjemno človečnost, solidarnost, skrb in ljubezen. V retrospektivnem pogledu na svoje vojne izkušnje so v spominih, intervjujih in drugih pisnih virih pogosto poudarjale ogromen pomen teh izkušenj za njihovo poklicno pot in biografije. Za potrebe *Slovenske enciklopedije* in nove izdaje *Slovenskega biografskega leksikona* v so bili v 1980-ih in na začetku 1990-ih let prejšnjega stoletja partizanskim zdravnicam poslani vprašalniki. Večina vprašanj je zadevala osebne podatke, izobrazbo,

poklicne dejavnosti, zaposlitev, nagrade in priznanja ter bibliografijo, pa tudi javno delo in druga področja delovanja, v vprašalniku za enciklopedijo pa so se znašla tudi vprašanja, ki zahtevajo globljo refleksijo, kot so rubrike »Usmeritve in značilnosti lastnega dela« ter »Druge biografske informacije, ki so za vas pomembne«. Kljub shematičnosti in usmerjenosti v dejstva ti vprašalniki ponujajo edinstven vpogled v to, kako so partizanske zdravnice videle svoje biografije, življenja in kariere. Franja Bojc Bidovec je tako v rubriki »Drugi biografski podatki, ki so za vas pomembni«, zapisala: »Humanitarni poklic zdravnice, ki sem ga opravljala pred vstopom v partizane in še posebej med partizani, me je globoko zaznamoval.«⁸

Med vojno pridobljene strokovne izkušnje in znanja ter organizacijske veščine so partizanske zdravnice uporabljale pri svojem delu v povojnem obdobju, ko so svoje moči usmerjale v izgradnjo jugoslovanskega zdravstvenega sistema, pri čemer so jih vodile enake vrednote in principi, ki so oblikovali njihovo delo in življenje v partizanskih bolnišnicah. Mnoge med njimi so imele osrednjo vlogo pri vzpostavljanju infrastruktur za ta novi zdravstveni sistem. Tako je bila na primer dr. Olga Milošević po osvoboditvi vodja zdravstvene službe za zaščito mater in otrok na Ministrstvu za ljudsko zdravje, med letoma 1947 in 1963 pa bila generalna sekretarka Jugoslovanskega Rdečega križa. Dr. Pavla Jerina Lah je bila direktorica Inštituta za transfuzijo Srbije in je opravila pomembno delo pri vzpostavljanju inštitutov za transfuzijo po vsej Jugoslaviji, medtem ko je bila dr. Saša Božović vodja Inštituta za boj proti tuberkulozi v Beogradu.

7. Batinić, *Women and Yugoslav Partisans*, 222.

8. Franja Bojc Bidovec, Vprašalnik, Uredništvo *Enciklopedije Slovenije*, 13. 2. 1984. Arhiv Inštituta za kulturno zgodovino ZRC SAZU.

Gradnja novega zdravstvenega sistema

Po vojni so partizanske zdravnice dobile priložnost oblikovati zdravstvene ustanove in nove oddelke ter uvajati nove smeri medicine, inovativne postopke in protokole. Ob tem so neutrudno sodelovale pri izobraževanju novih kadrov in si prizadevale vzpostaviti javen, dostopen, human in učinkovit zdravstveni sistem. Kot direktorica Inštituta

ukvarjala z »dejavnostmi Rdečega križa in drugih političnih organizacij, usmerjenih v prostovoljni, neplačani sistem darovanja krvi«. ⁹ Kot je zapisala v vprašalniku za *Slovensko enciklopedijo*, »ustanavljanje sodobne službe transfuzije v Srbiji in državi ter povezovanje te službe v posebno specialnost medicine je bilo moje življenjsko

Dr. Pavla Jerina Lah (v sredini) na Inštitutu za transfuzijo krvi Srbije. © Arhiv družine Lah

za transfuzijo krvi Srbije je dr. Pavla Jerina Lah ogromno prispevala k ozaveščanju državljanov o pomembnosti prostovoljnega darovanja krvi. Organizirala je mobilne enote za darovanje krvi po vsej državi in se

delo. V to spada tudi pouk posebnih transfuzijskih kadrov, zdravniških in tehničnih, ustanavljanje posebnih oddelkov pri bolnicah za to službo, izdelovanje novih pravnih in učnih programov, opremljenosti itd.«. ¹⁰

9. Pavla Jerina Lah, Vprašalnik, Uredništvo *Enciklopedije Slovenije*, 30. 5. 1984. Arhiv Inštituta za kulturno zgodovino ZRC SAZU.

10. Prav tam.

Dr. Božena Ravnihar je bila vodja laboratorija na Onkološkem inštitutu v Ljubljani in je uvedla obvezno poročanje o rakavih boleznih, medtem ko je ginekologinja dr. Marija Stucin uvedla metodo kolposkopije in redne histološke preglede. Dr. Milica Petrovič-Valentinčič, ki je med drugo svetovno vojno podpirala Osvobodilno fronto v Sloveniji in ilegalno proizvajala cepiva proti tifusu, griži, varioli in steklini ter jih pošiljala partizanom skupaj z medicinsko opremo, je po vojni ustanovila Mikrobiološki in higienski inštitut Medicinske fakultete v Ljubljani. Organizirala je tudi tečaje za srednje medicinsko osebje in tečaje Rdečega križa, poleg tega obsežnega organizacijskega in izobraževalnega dela pa se je ukvarjala tudi z raziskovanjem.¹¹

Medtem ko so gradile nove ustanove in izobraževale kadre, so se partizanske zdravnice tudi same izobraževale in nadgrajevale svoje strokovno znanje. Pogosto so se izpopolnjevale v tujini in sodelovale na mednarodnih posvetih in kongresih – kar tudi kaže na zavedanje jugoslovanske države, da je za sodobno, učinkovito in kakovostno zdravstvo nujno sodelovanje s strokovnjaki po svetu, pridobivanje izkušenj in znanja ter sledenje najsodobnejšim znanstvenim dosežkom. Kot poudarja Radina Vučetić: »Država je imela vizijo in strategije za usposabljanje strokovnjakov in razvoj zdravstvenih kadrov, ki jih je uresničevala s številnimi programi izmenjave s tujino, pa tudi s pošiljanjem jugoslovanskih strokovnjakov na usposabljanje.«¹² Številne partizanske zdravnice so kot del podiplomskega študija

ali specializacije preživele določen čas v tujini ali v drugih delih socialistične Jugoslavije in je njihove kariere zaznamovala visoka stopnja mobilnosti. Dr. Majda Benedik Kmet je bila leta 1956 v Zagrebu in Beogradu, leta 1957 (za tri mesece) v Amsterdamu in Leidnu ter leta 1968 v Lyonu. Dr. Franja Bojc Bidovec je leta 1963 zaključila podiplomski študij s poudarkom na genitalni tuberkulozi v Ljubljani, Torinu in v mestu Pietra Ligure, dr. Božena Ravnihar je kot štipendistka bivala na Švedskem, Norveškem, Danskem, v Franciji in Švici, dr. Zora Konjajev pa je dodatno strokovno znanje na področju neonatologije in pediatrije pridobila v Parizu (1953), Zürichu (1954), Pragi (1965) in Moskvi (1965).

Na drugi strani pa se je znanje na področju medicine, pridobljeno v NOB, prenašalo v druge države, predvsem v okviru sodelovanja znotraj gibanja neuvršenih in jugoslovanske podpore bojem za neodvisnost v državah pod kolonialno oblastjo, na primer v Alžiriji. Kot je zapisala Jelena Đureinović, je bil med alžirsko osvobodilno vojno »FLN [Front de libération nationale] [...] soočen z izzivi in pomanjkanjem na področju vojne medicine, oskrbe ranjenih borcev ter vzpostavitve higijene in sanitarij na bojišču; ti izzivi so bili primerljivi s tistimi, s katerimi so se soočali jugoslovanski partizani med drugo svetovno vojno. Model, v katerem so bolnišnice in sanitetske enote hkrati bile prostori zdravljenja in oskrbe ter pridobivanja in širjenja znanja in veščin, se je prenesel v povojne rehabilitacijske strukture v Jugoslaviji, ki so se nato prenesle tudi v postkolonialno Alžirijo.«¹³

11. Zlata Stropnik, »Življenjska pot žene znanstvenice«, *Naša žena*, september 1957, 256.

12. Radina Vučetić, »Ana Gligić: v boju proti virusu«, v: *Naše znanstvenice: Kako so ženske soustvarjale znanost v Jugoslaviji*, ur. Jovana Mihajlović Trbovc, Ljubljana: Založba ZRC, 2023, 244.

13. Jelena Đureinović, »Partisans, Prosthetics, and Decolonisation: War, Disability, and Yugoslav Medical Internationalism in Algeria«, *European Journal for the History of Medicine and Health*, št. 82(1), 2025, 106.

Zdravnice, politične delavke, mame ... ženske

Poleg svojih poklicnih vlog v raziskovanju, univerzitetnem poučevanju in medicinski praksi so bile partizanske zdravnice dejavne tudi v mnogih drugih političnih, družbenih in poklicnih organih – odborih, svetih in organih samoupravljanja na zvezni, republiški in občinski ravni. Njihovo delovanje se razkriva kot »mozaik večplastnih, naravno prepletenih dejavnosti in angažmajev, usmerjenih v skupno dobro«. ¹⁴ Njihovo strokovno delo je bilo neločljivo od političnega in družbenega delovanja.

Vsa ta področja strokovnega, političnega, izobraževalnega in socialnega dela so bila tesno prepletena s še enim področjem: družinskim življenjem in materinstvom. Njihove vloge in dejavnosti v času vojne in po njej so bile neizogibno zaznamovanje z njihovim spolom in so bile v nenehni napetosti z vztrajnim patriarhalnim redom, prepričanji in pričakovanji. Ljubica Spaskovska poudarja, da so bili »odnosi do žensk v odporiških gibanjih balkanskih držav, čeprav še vedno pokroviteljski, 'ugodnejši' kot v odporiških gibanjih v vzhodni Evropi«, ¹⁵ kar se je odražalo tudi v velikem številu žensk, ki so aktivno sodelovale v NOB. Kot navaja Jelena

Batinić, »je po uradnih podatkih do konca vojne v partizanskem gibanju sodelovalo dva milijona žensk. Okoli 100.000 jih je služilo v partizanski vojski – tako obsežno vojaško sodelovanje žensk je bilo v tej regiji brez primere in se ni več ponovilo.« ¹⁶ Kljub temu je prisotnost žensk v bojnih enotah NOB pogosto povzročala ambivalentnost in zaskrbljenost, negativen odnos do njih pa ni bil tuj niti moškim članom partizanskih enot med drugo svetovno vojno. ¹⁷ Kljub temu in kljub prevladujočemu mnenju, da materinstvo ni združljivo z gverilsko vojno in bojevanjem, ¹⁸ so ženske subjektivitete partizanskih zdravnic bistveno vplivale na to, kar so počele med vojno in po njej kot vodilne strokovnjakinje, zdravnice, profesorice in znanstvenice ter politične in socialne delavke in oblikovalke politik. To lahko ponazorimo s številnimi primeri. Dr. Roza Papo, partizanska zdravnica, rojena v Sarajevu, ki je večino druge svetovne vojne preživela v Šesti vzhodnobosanski partizanski brigadi, je leta 1943 postala stotnica in konec vojne dočakala kot majorka JLA. Leta 1952 je bila prva ženska, ki je prejela čin polkovnice, leta 1973 pa je postala prva generalka Jugoslovanske ljudske armade. Njeni dnevniški zapisi iz

14. Tanja Petrović in Jovana Mihajlović Trbovc, »Agency, Biography, and Temporality: (Un)making Women's Biographies in the Wake of the Loss of the Socialist Project in Yugoslavia«, *Wagadu: A Journal of Transnational Women's and Gender Studies*, št. 21, 2020, <https://wagadu.org/v-21-fall-2020-special-issue-gender-relations-and-womens-struggles-in-socialist-southeast-europe>.

15. Ljubica Spaskovska, »From Spain to Algeria: medical care and the Yugoslav partisan generation«, *Le Mouvement social*, št. 288, 2024, 48.

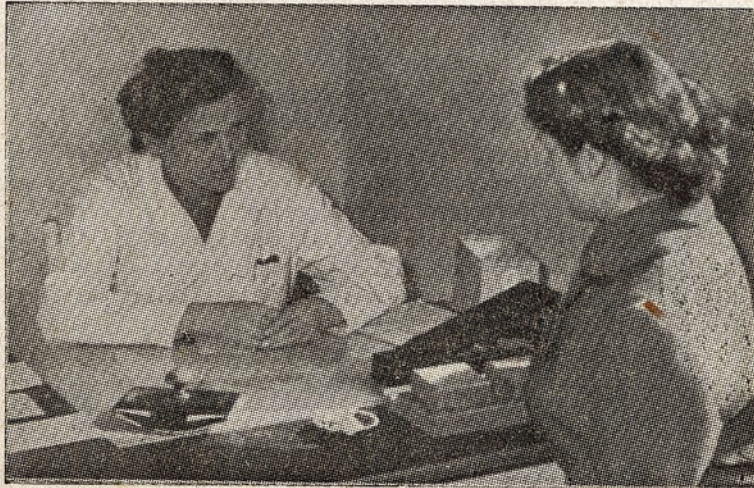
16. Batinić, *Women and Yugoslav Partisans*, 2.

17. V biografiji zadnje žene Josipa Broza Tita, Jovanke Broz (rojene Budisavljević), ki je bila tudi partizanka, Đuro Zagorac piše o prvi ženski bojni enoti iz Like (*Prva ženska lička četa*), sestavljeni izključno iz mladih, neporočenih žensk, ki se ji je Jovanka pridružila avgusta 1942. Petinsedemdeset mladih partizank se je bojevalo z ramo ob rami s svojimi moškimi tovariši in pokazalo izjemno pogumnost in učinkovitost. Zagorac navaja besede Đoka Jovanića, »legendarnega partizanskega poveljnika iz Like«, ki je poudaril: »Prav njihova pogumnost je privedla do tveganj in nevarnosti.« Omenja tudi šale, ki so krožile med partizani o »votli enoti«, zaradi česar je bil še bolj prepričan, da je treba to enoto razpustiti, mlade borke pa poslati v druge enote in jim dodeliti bolj tradicionalne naloge medicinskih sester in bolničark (Đuro Zagorac, *Jovanka*, Beograd: AIZ Dosije, 1990, 14–15). Gl. tudi Barbara N. Wiesinger, »Rat partizanki: Žene u oružanom otporu u Jugoslaviji 1941–1945«, *Historijska traganja*, št. 4, 2009, 201–226.

18. Glej Batinić, *Women and Yugoslav Partisans*, 153–158.

vojne kažejo veliko sočutja, solidarnosti in občudovanja do njenih partizanskih tovarišic. Tako je julija 1942 zapisala: »Naše kmečke ženske, stare sedemdeset let, streljajo z

padlim ženskam, s katerimi je delala in se borila med vojno.²⁰ Dr. Roza Papo je bila po vojni zdravnica in visoka vojaška častnica, pa tudi mati dveh otrok. Njen sin je tragično

Dr. Ruža Germ Šegedinova, ena od požrtvovalnih zdravstvenih delavk na kliniki za ginekologijo in porodništvo. Kot zdravnica je nastopila službo tik pred vojno v porodnišnici. Ker je delala za partizane, so jo Italijani zaprli; leta 1943 je odšla k partizanom. Bila je upravnica Centralne bolnišnice na Rogu in je dobila čin kapetana NOV. Po vojni je delala deset let na ginekološkem oddelku Vojne medicinske Akademije v Beogradu in na kliniki za ginekologijo in porodništvo ter postala podpolkovnica. Zdaj je asistentka in vodi oddelek za ginekologijo in porodništvo v Ljubljani. Je odlična operaterka in se bavi z rentgeniziranjem v porodništvu in ginekologiji, ki se je pod njenim vodstvom zdaj šele začela razvijati. Predava na babiški šoli, vodi kurse za medicince in internat na porodniški kliniki. Pri vsem tem obširnem in odgovornem delu pa dela še politično in je tudi mamica dveh otrok. Želimo ji še mnogo uspehov pri njenem nadaljnjem delu.

Portret dr. Ruže Germ Šegedin v reviji *Naša žena*. Dr. Ivan Pavšič, »Socialna indikacija in splav«, *Naša žena*, maj 1956, 139

orožjem, prečkajo gore z žitom in jajci. Ustaši so jih ujeli in mučili, vendar so pobegnile in se vrnilo v boj. To smo se naučile. Sto tisoč jugoslovanskih *partizank*, odločnih za boj, se ne bo ustavilo.«¹⁹ Ko je prejela čin generalke, je poudarila, da je to tudi priznanje vsem

kolegica, mikrobiologinja dr. Zlata Stropnik, je bila »kljub izjemni biografiji [...] vedno ženska in neomajna borka za pravice vseh delavk.«²³

V povojnem obdobju je znatno število žensk prevzelo vodilne položaje in pomembne vloge v novi socialistični družbi, vendar je ostalo

umrl pri 13. letih, po tragediji pa si je dr. Papo, ki je predsedovala glavni medicinski naborniški komisiji, prizadevala za izboljšanje obravnave mladih nabornikov Jugoslovanske ljudske armade in za vzpostavitev sistema, v katerem bi vsak mladenič v vojski dobil vlogo, ki mu najbolj ustreza.²¹ Dr. Slava Blažević, ki je postala druga ženska generalka Jugoslovanske ljudske armade, je v intervjujih pogosto vztrajala, da morajo biti ženske v jugoslovanskih oboroženih silah zastopane enako kot moški.²² Vzporedno s svojim znanstvenim, izobraževalnim in organizacijskim delom je dr. Milica Petrović Valentinčič aktivno sodelovala z Združenjem ženskih društev Slovenije. Kot je leta 1957 napisala njena

19. Citirano po Davi Walders, »General Dr. Roza Papo Reports from the Front«, *Bridges*, št. 11(2), 2006, 52.

20. A. T., »Plemenice opšivene plemenitošču«, *Front*, 1984 <http://www.yugopapir.com/2016/05/roza-papo-odlazak-legendarne.html>

21. Prav tam.

22. Glej npr. *Front* 43 (1160), 17. 10. 1980.

23. Stropnik, »Življenjska pot žene znanstvenice«, 256.

družbeno »pričakovanje, da bodo ženske ohranile ravnovesje med materinstvom, poklicem in političnim udejstvovanjem.«²⁴ To vztrajno pričakovanje je v ozadju pogostih moralnih sodb o socialističnih ženskah na vodilnih položajih in tistih, ki so delovale na več poklicnih, družbenih in političnih področjih, in zatekanja k

kontinuiteto med drugo svetovno vojno in povojnim obdobjem, pa razkriva drugačno logiko. Med vojno so partizanske zdravnice – skupaj z drugimi partizani in partizankami – razumele delo, ki so ga opravljale v izredno težkih razmerah, kot nujno in potrebno, pa tudi kot prizadevanje za dolgoročno izgradnjo zdravstvenega sistema nove jugoslovanske

Dr. Pavla Jerina Lah v pogovoru z grško vojaško delegacijo. © Arhiv družine Lah

znanim tropom o slepi podrejenosti diktatu režima in nekritičnem sledenju ukazom Partije. Biografski pristop, ki je pozoren na

družbe. To delo je bilo opravljano z vero v boljšo in pravičnejšo prihodnost. Ko se je vojna končala, so svoje delovanje še

24. Verginella, »Introduction«, 22. Glej tudi Chiara Bonfiglioli, *Women and industry in the Balkans: The rise and fall of the Yugoslav textile sector*, London, Bloomsbury Publishing, 2020. Za splošnejšo razpravo o napetostih med razglašeno enakostjo spolov ter vztrajanjem patriarhalnih vsakodnevnih praks in pričakovanj glej Zsófia Lóránd, *The feminist challenge to the socialist state in Yugoslavia: Genders and sexualities in history*, Cham: Palgrave Macmillan, 2018.

vedno razumele v istih kategorijah – nujno in potrebno je bilo zgraditi in vzdrževati institucije, izobraževati nove kadre ter vzpostaviti sisteme in prakse, ki bi omogočili, da bi ta težko pričakovana prihodnost postala resničnost.²⁵

Za generacijo žensk, ki so se poklicno izobraževale v povojnem obdobju, je občutek nujnosti nadomestil moralni občutek dolžnosti in dolga. Skozi prizmo teh občutkov so tudi razumele svoje poklicno in družbeno vlogo in jo zagovarjale v kontekstu s spolom in materinstvom povezanih družbenih pričakovanj. Jugoslovanska virologinja Ana Gligić je diplomirala leta 1959 in je bila v okviru izobraževanja za preprečevanje nalezljivih bolezni poslana v Virus Reference Laboratory Colindale v Londonu, Institut für Vergleichende Tropenmedizin v Münchnu ter na študij v ZDA, Sovjetsko zvezo in Bolgarijo. Ko je leta 1972 v Jugoslaviji izbruhnila epidemija črnih koz, je pod mikroskopom prepoznala virus. Mlada znanstvenica,

ženska in mati, je bila pripravljena in usposobljena za boj proti smrtonosni bolezni, kar je tudi videla kot svojo dolžnost: »Počutila sem se kot vojak – plačana sem bila in država je vlagala vame – v inštitutu in tudi za moje specializacije – da bom pripravljena pravilno reagirati, če se pojavi nevarna bolezen. Čutila sem, da bi bila izdaja, če bi rekla, da ne morem iti [v prizadete dele države] in da moram namesto tega spraviti otroke v posteljo.«²⁶

Ženske, ki so sodelovale v NOB kot zdravnice in so se v povojnem obdobju vključile v socialistično preobrazbo družbe in izgradnjo jugoslovanskega medicinskega sistema, so se verjetno pogosto zavedale napetosti med družbenimi pričakovanji ter njihovim delovanjem in vodilnimi položaji, ki so jih zasedale. Hkrati pa je na to, za kar so si prizadevale in kar so dosegle kot partizanke in kasneje kot zdravnice, politične delavke, odločevalke in znanstvenice, odločilno vplivalo to, kar so kot ženske doživljale, želele in čutile.

25. Kot poudarja Jelena Đureinović, sta imela tudi jugoslovanski medicinski internacionalizem v Alžiriji in prizadevanje za pomoč FLN podobne dvojne – takojšnje in dolgoročne – cilje: »zagotovila sta nujno potrebno pomoč v okoliščinah vojne, hkrati pa prispevala k vzpostavitvi javnega zdravstvenega sistema dekolonizirane države« (Đureinović, »Partisans, Prosthetics, and Decolonisation«, 104).

26. Vučetić, »Ana Gligić: v boju proti virusu«, 243–244.

Prosti čas v preseku delovnega časa

Po drugi svetovni vojni je zaposlitev zunaj doma za ženske postala običajna življenjska perspektiva. Ženske so množično sodelovale pri prenovi v vojni porušene dežele in pri zagotavljanju boljše preskrbe. Polnopravno so se vključevale v gospodarsko infrastrukturo, ki so jo izgrajevali v imenu tovarištva oziroma solidarnosti, ključnega gesla socialistične delovne ideologije. Delo je bilo v socialistični Jugoslaviji ena najvišjih družbenih vrednot, in v njej naj bi se prepoznavali vsi državljani in državljanke. Ker poroka za žensko ni pomenila konca zaposlitve zunaj doma, je na trgu dela naraščalo število poročenih žensk. Kljub izdatnim naporom, ki jih je ob domačih obveznostih od njih zahtevala zaposlitev, je ta ženskam omogočila več osebne samostojnosti, dvig družbenega standarda in večjo družbeno enakopravnost.

Pomembno vlogo so v življenju delavk igrale prostočasne dejavnosti, ki so jih na pobudo političnih oblasti organizirala podjetja oziroma delavski sindikati. Njihov cilj ni bilo premoščanje brezdelja, ampak aktivni predah od delovnega vsakdana, med katerim naj bi se delavstvo fizično in psihično okrepilo. Tako so se lahko delavke po delovnih obveznostih udeleževale v kulturnih in športnih aktivnostih, se dodatno izobraževale, hodile na ekskurzije ter obiskovale sorodne delovne kolektive. Kot priznanje za delovne napore je bil za vse zaposlene uveden plačani dopust. Sindikati so delavstvu in njihovim družinam omogočali subvencionirano letovanje v gorah, v toplicah in ob morju. Te možnosti so v večji meri izkoristile ženske, ki so bile boljše situirane, samske in brez otrok, zlasti pa tiste, ki ob zaposlitvi niso imele še vsakdanjih kmečkih ali drugih delovnih obveznosti.

Ko sem bila že v Iskri, po 60. letu, se je pa že začel 8. marec. Dobile smo nagelj, imeli smo prost dan, plesali, dobili obrok. No, prost dan – prišel si v službo, samo delati ti ni bilo treba. Nisi bil doma. Prišli so možakarji, pripravili smo glasbo, pa smo plesali, se šalili, zabavali.

Lojzka Eržen, tovarniška delavka

Ana Hofman

**Kulturno-umetniške dejavnosti,
prosti čas in emancipacija
jugoslovanskih žensk**

Kulturno-umetniške dejavnosti, prosti čas in emancipacija jugoslovanskih žensk

Ana Hofman

Zakaj je pomembno o emancipaciji žensk govoriti iz perspektive prostega časa? Zaposlovanje in ekonomska neodvisnost sta bila v socializmu praviloma izpostavljeni kot ključni osi emancipacije žensk. Zaposlene ženske so bile v javnih diskurzih predstavljene kot ena glavnih gonilnih sil modernizacije jugoslovanske družbe. Prosti čas je v sodobnih razumevanjih nove družbene vloge žensk pogosto viden kot nekaj sekundarnega, »mehkejšega« in kot nekaj, kar manj neposredno vpliva na emancipacijo žensk.

Za socialistično družbo je bil prosti čas v središču preoblikovanja družbenih odnosov: bil je mišljen kot prostor svobode in ustvarjanja, ki lahko »spremeni svojega lastnika v drug subjekt«. ¹ Za razliko od kapitalističnih družb, kjer se prosti čas in delo pogosto kažeta kot dve ločeni sferi življenja, je bil za vzpostavljanje novih družbenih odnosov v socializmu enako pomemben preplet področja »neposrednega dela« in »izvenekonomskega družbenih dejavnosti«. Prosti čas torej ni bil nevtralna sfera, čas za pasivni počitek ali »anesteziranje« od družbene realnosti, temveč eno od osrednjih polj, v okviru katerega se je oblikovala nova socialistična družba ter njeni produkcijski in družbeni odnosi. V nasprotju s »prazno« bleščavostjo komercialne kulture in njenimi obljubami o uspehu je moral socialistični

subjekt graditi lastne vrednote, zakoreninjene v realnosti vsakdanjih življenj. ² Zaradi tega je bil prosti čas razumljen kot kazalnik splošne modernizacije in razvoja družbe. ³

V oblikovanju novih politik prostega časa je uradna retorika poudarjala kreativno preživljanje prostega časa kot protitež prostemu času kot lenarjenju ali pasivni zabavi. Tako na primer avtorji knjige *Kulturni život radničke omladine* (»Kulturno življenje delavske mladine«) ⁴ pišejo, kako je bil lahko prosti čas razumljen dvojno: (1) kot omejena odrešitev – »začasna osvoboditev« od omejitev plačanega dela, kompenzacijsko zatočišče, v katerem lahko delovno ljudstvo za trenutek pobegne od odtujenega ritma proizvodnje – in (2) kot čas, ki ima potencial postati del »neprestane regeneracije človekovih ustvarjalnih moči«, dinamična sila, ki spodbuja širše preobrazbe tako v življenju kot v delu.

V kontekstu jugoslovanskega samoupravljanja ta prizadevanja pogosto poudarjajo dialektiko med potrebo po participatornih in samostojnih prostočasnih dejavnostih ter organiziranim okvirom, ki bi preprečeval privatizacijo in egoistične težnje v korist socializacije, solidarnosti in enakosti. ⁵ Kreativno ustvarjanje naj bi proizvajalo neodtujenega, avtonomnega in emancipiranega subjekta, zmožnega vstopati

1. Karl Marx, *Prispevek k kritiki politične ekonomije*, Moskva: Progress Publishers, 1859 [1993].

2. Nataša Kandić, »Omladina i slobodno vreme«, *Kultura – časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku*, št. 9, 1969, 2–3.

3. »Tribina slobodno vreme«, *Kultura: časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku*, št. 9, 1969, 132–133.

4. Danica Mojsin, Nebojša Popov in Trivo Indić, *Kulturni život radničke omladine*, svezak 1, Beograd: Institut za proučavanje kulturnog razvoja, 1969.

5. *Tribina slobodno vreme*, 1969.

v nove družbene odnose in graditi novo družbo.

Uresničevanje teh prizadevanj pa je bilo pričakovano dinamičen in protisloven proces: zaznamovano z razlikami med mestom in podeželjem, med različnimi režimi dela, med republikami in regijami, lokalnimi ekonomskimi, religijskimi in kulturnimi specifičnostmi, ter z neformalnimi družbenimi hierarhijami in moralnimi normami. Slednje so določale, kako je sploh razumljeno kreativno preživljanje prostega časa, kako se

oblikuje in prakticira ter kdo je lahko vključen v nove oblike prostočasnih dejavnosti, ki so se oblikovale po drugi svetovni vojni. Za mnoge ženske to ni bil »prazen prostor svobode«, ampak sfera, prepletena z neplačanim družbenoreproduktivnim delom (gospodinjstvo, skrb za otroke, starejše, organizacija vsakdana). Ravno zato so prostočasne kulturno-umetniške dejavnosti pomembne za razumevanje kompleksnih procesov, ki so vplivali na narative in prakse emancipacije Jugoslovank.

Prisotnost žensk v »javni sferi« in kultura kot polje emancipacije

Prisotnost žensk v »javni sferi« je bila v socializmu načeloma spodbujana in v »resnih« poklicih (politični, družbeni, poklicni sferi) pogosto predstavljena kot dokaz modernizacije. Vendar pa to ne pomeni, da je bila javna izpostavljenost žensk samoumevno sprejeta v vseh oblikah dejavnosti. Na odnos do kulturno-umetniškega udejstvovanja žensk so močno vplivale patriarhalne norme – tudi takrat, ko je bilo takšno udejstvovanje formalno omogočeno in celo spodbujano. Tipično razumevanje kulture in umetnosti kot področja, rezerviranega za določene skupine žensk (npr. meščanske, izobražene, mlade), je pomenilo, da so lahko glasbenice, skladateljice, igralke, plesalke, slikarke itd. skozi poklicno delovanje sodelovale in sooblikovale javno sfero, medtem ko so bile za večino žensk (zlasti iz delavskega razreda in s podeželja) podobne prakse še vedno nezaželene. Čeprav je vstopanje v kulturno-umetniško polje potekalo že v partizanskih enotah in na osvobojenem ozemlju med drugo svetovno vojno – ko so izredne razmere omogočile hitrejšo preseganje nekaterih

družbenih norm – so se po osvoboditvi te prakse morale soočiti z vsakdanjim življenjem, ki je bilo veliko bolj kompleksno. Zlasti javno nastopanje, vidnost na odru, je v številnih lokalnih kontekstih ostajalo občutljivo vprašanje. Posebej na podeželju in v manj urbaniziranih delih Jugoslavije je bilo javno petje, igranje in plesanje pogosto razumljeno kot kršitev moralnih norm, tudi zaradi »izpostavljanja ženskega telesa«: javni nastop je pomenil kršitev ustaljenih moralnih norm o ženskem vedenju, ki naj bi temeljilo na skromnosti, in nadzora nad žensko spoštljivostjo.⁶

Prav zato se tu odpre ključno polje boja za kulturno-umetniško dejavnost kot sfero emancipacije. Čeprav je bila kultura v uradnih vizijah predstavljena kot pomemben del socialistične transformacije, se je bilo treba v praksi zanjo nenehno pogajati – za čas, prostore, podporo vodstev, materialne pogoje in predvsem za priznanje, da kultura ni »odveč« ali »frivolna«, temveč družbeno relevantna dejavnost (vzgojna, izobraževalna, kolektivna, modernizacijska). Nova

6. Ana Hofman, *Staging Socialist Femininity: Gender Politics and Folklore Performance in Serbia*, Leiden: Brill Publishing, 2011.

kulturna politika se je zato morala spopasti z vprašanjem, kako kulturno-umetniške dejavnosti sploh predstaviti kot pomembne (in ne kot prazno zabavo) ter kako jih utemeljiti kot del izobraževanja, celostnega razvoja in dolgoročnega osvobajanja žensk. V tem smislu je udejstvovanje žensk v kulturnem življenju postalo simbol modernizacije celotne družbe in hkrati boj proti »zastarelim« patriarhalnim obrazcem življenja – vendar boj, ki se je odvijal skozi konkretne lokalne norme »primernosti«, razredne razlike in vsakdanje režime nadzora.

Na osnovi omenjenih prizadevanj je uradna politika težila k temu, da kulturna dejavnost ne bi bila omejena na uveljavljene kulturne institucije, temveč bi se razvijala tudi zunaj njih.⁷ Pri tem izstopa tesna prepletenost med poklicno in zasebno sfero življenja: prosti čas naj ne bi bil izključno osebna izbira posameznika ali omejen na zasebne prostore, temveč naj bi se uresničeval skozi organizirane kulturno-umetniške dejavnosti, ki »strukturno« skrbijo za posameznika v vseh sferah njegovega življenja. To naj bi se uresničilo s pomočjo široke infrastrukture

združenj: družbenih klubov, kulturno-umetniških društev (KUD-ov), umetniških klubov ipd., ustanovljenih v šolah, mladinskih centrih, kulturnih in zadružnih domovih na lokalnih območjih.

V tisku sindikatov jugoslovanskih železnic so na primer veliko pisali o podobi »nove ženske«, ki je hkrati delavka in družbena akterka: »Ženska danes nima samo vloge matere, žene in gospodinje, temveč tudi enakopravno vlogo v družbi, v gospodarskem delu, v kulturnem in družbenem življenju ... Boj za osvoboditev še ni končan ... Ta boj je del splošnega boja za socializem«. ⁸ Ključno pa je, da ta retorika »polne udeležbe« v kulturnem življenju ni pomenila, da je bila javna izpostavljenost žensk samoumevno sprejeta. Isti viri poročajo, da so javne kulturne dejavnosti (vaje, nastopi, potovanja, večerne prireditve) na mnogih lokalnih ravneh ostajala le na ravni pobude: za poročene ženske, ženske s podeželja ali za tiste iz okolij z močnejšim nadzorom je bila javna vidnost težje dosegljiva. Ravno zato prosti čas razkrije svojo političnost: ne gre le za »udeležbo«, temveč za družbeno dovoljeno vidnost.

Kulturne dejavnosti žensk v delovnih kolektivih

Po drugi svetovni vojni sta industrializacija in prehod na nove oblike proizvodnje zahtevala skrb za »kulturni« prosti čas – ne le v soseskah ali »domaćih krajih«, ampak tudi v delovnem okolju. Celostna skrb za delavsko ljudstvo naj bi potekala skozi organizirane dejavnosti zunaj delovnega časa, v praksi pa pogosto tudi v njegovih razpokah: med izmenami, po službi, znotraj in zunaj tovarn, podjetij in kombinatov. Glavni cilj je bil vzpostaviti

ustrezne pogoje: knjižnice, družbene klube, bralne kotičke, prostore za vaje zbora, orkestra, gledaliških in folklornih skupin, za plesne ali instrumentalne ansamble. Ne glede na velikost podjetja so imeli vsi vsaj nekaj od kulturne ponudbe, ki so jo oblikovali sami delavci in delavke. Bili so tudi primeri, ko je tovarna organizirala večje redne kulturne dogodke: Elektronska industrija Niš je, na primer, enkrat letno organizirala

7. Radomir Lukić, »Razgovori u redakciji: Definišite tri najznačajnija kulturna zadatka: razgovor sa dr. Radomirom Lukićem«, *Kultura*, št. 9, 1969, 104–110.

8. Marija Stojanović, »Kakve dužnosti očekuju našu ženu?«, *Slobodni železničar*, 8. 7. 1945, 4.

tovarniški kulturni festival, na katerem so nastopale kulturno-umetniške skupine iz drugih tovarn in druga kulturna društva iz mesta in regije. Takšni dogodki so kazali, da kulturna produkcija delavskega razreda ni bila omejena na interno rabo, ampak je krožila širše po družbeni skupnosti.

Gradivo pa tudi pokaže, da je bilo treba kulturno delo v tovarnah šele vzpostaviti kot legitimno in vredno podpore: vodstva pogosto niso prepoznala pomena kulturnega izobraževanja in bi morala pokazati »večjo pobudo pri organiziranju sekcij, skupinskih obiskov gledališč in kinematografov ter mladinskih čitalnic«. ⁹ Drugje se kultura pokaže kot časovni in finančni problem: Kdo bo nosil strošek? Kdo ima pravico »izgubiti« uro proizvodnje? Kdo bo povrnil izgubljeno plačo? To niso »napake sistema«, ampak realna fronta, na kateri se je kultura

uveljavljala kot sestavni del življenja delavcev in delavk.

Ženske so bile posebej spodbujane k vključitvi v KUD-e v okviru delovnih organizacij (folklorne in pevske skupine, zbori, orkestri, dramske sekcije). Za mnoge je to res prvič odprlo možnost kulturno-umetniškega udejstvovanja skozi javno nastopanje, igranje instrumentov ali gledališke igre. Večina dejavnosti je bila usmerjenih v priprave in nastopanje ob državnih praznikih (praznik dela, dan republike itd.) ali slovesnostih tovarn.

V gradivu sindikalnih podružnic se pojavi še en pomemben element: moralna mobilizacija dodatnega dela žensk. Na eni strani je poudarjano, da »nihče nikogar ne sme siliti na delo brez plačila«, na drugi strani pa je pričakovano, da se »vsaka ženska dobrovoljno oddolži žrtvam za

Tamburaški orkester železniškega sindikalnega kulturno-umetniškega društva »Angel Besednjak«, Maribor. © Slobodni železničar, 1946

9. *Glas omladine*, 27. 2. 1953.

današnjo svobodo«. ¹⁰ Ta diskurz kaže, kako se je kulturno-umetniško delo pogosto vzpostavljalo kot »prostovoljstvo« – kar je lahko širilo možnosti udejstvovanja, hkrati pa je odpiralo vprašanje neplačanega dela, časa in dodatne obremenitve, ki je bila pri ženskah že tako večja. Zelo konkreten primer takih omejitev je KUD tekstilne tovarne Ratko Pavlović iz Niša, ki se je spopadal s težavami zaradi urnikov izmen, ki so preprečevali redno udeležbo na vajah. Vodstvo, ki je bilo v tovarnah sestavljeno iz starejših mojstrov, se je pogosto distanciralo od kulturno-umetniških dejavnosti in ni dopuščalo odhodov z delovnega mesta. Kot se je pritožil vodja ene od folklornih skupin: »Na neki način bi morali nadomestiti izgubljene plače ljudi, ki se posvečajo kolektivu«. ¹¹ Ta stavek jasno

pokaže, da se je bilo za kulturo treba pogajati tudi materialno: kultura je bila kolektivno relevantna, a je v praksi zahtevala konkretne pogoje.

Poleg tega pa je iz primera železničarskih KUD-ov razvidno, da so bile ženske še vedno bolj aktivne v »tradicionalno« ženskih umetniških izrazjih, kot so zborovsko petje, manj pa recimo v pihalnih orkestrih. Izjema so tamburaških orkestri, ki so bili v 1950-ih in 1960-ih letih na železnici izjemno priljubljeni, vanje pa se je vključevalo tudi vedno več žensk. Moški pa so večinoma prevzemali vlogo organizatorjev, vodij skupin, in so bili bolj aktivno vključeni v oblikovanje kulturno-umetniškega življenja.

Kulturno-umetniške dejavnosti žensk na podeželju

Po drugi svetovni vojni so AFŽ in druge ženske organizacije skušale še posebej doseči ženske na podeželju. Cilj je bil, da ženske »skozi modernizacijo v kmetijstvu in participacijo v kooperativnem gibanju izboljšajo kulturni nivo in se vključijo v socialistično transformacijo vasi«. ¹² V uradnih zapisih o kulturno-izobraževalnih dejavnostih v vaseh v začetku 1960-ih let je poudarjena podprezentiranost žensk v lokalnih kulturnih skupinah. Zaradi tega je poudarjen pomen vzpostavljanja kulturnih oblik, »primernih« za ženske, saj je njihova kulturna aktivnost še močno vezana na »stare« oblike zabave (verski običaji, šege in navade, neformalne domača druženja). Aktivna participacija

žensk v javnem življenju je bila predstavljena kot ključ emancipacije in dokaz »osvobajanja žensk«. Uradni diskurz emancipacije to povzame zelo jasno: »Udeležba dekleta v gledališki ali folklorni skupini predstavlja njen vstop v družbeno življenje, osvoboditev od konservativnih družinskih omejitev in pomembno širitev obzorij«. ¹³

Pri tem je nujno poudariti, da javno nastopanje žensk ni bilo zgolj »kulturna dejavnost«, ampak je pogosto pomenilo premik v lokalnih spolnih režimih. Javna izpostavljenost na kulturnih dogodkih je bila pogosto nezaželena ali stigmatizirana: nastopi, kot so petje, ples, ali igra, posebej v mešanih skupinah, so bili pogosto dojemani

10. Nada Basić, »Žene železničari«, *Slobodni železničar*, 15. 9. 1945, 4.

11. *Glas omladine*, 1. 7. 1953, 3.

12. Arhiv Jugoslavije-142, Status žena u selima, materijali iz 1959–1962, F-616.

13. Arhiv Jugoslavije-142.

V Socialistični republiki Srbiji je bil zelo pomemben dogodek »Srečanja vasi« (»Susreti sela«), kjer so vasi iz različnih delov Srbije tekmovalle med sabo, pogosto pa so imele tudi goste iz drugih republik. Nastop deklet in mladih žensk je bil precej pomemben del teh prireditev. Na sliki je dekle, ki igra inštrument frulo, kar je precej nenavadno za južno Srbijo, kjer so bile ženske in dekleta aktivne predvsem v vokalnem izrazu, igranje inštrumentov pa je bila domena moških (vas Trupale, okolica Niša, 1969). © Arhiv kulturnega doma Trupale.

kot neprimerni.¹⁴ Zato ni dovolj reči, da je KUD »vključeval ženske«: treba je videti, kako se je to vključevanje udejanjalo – s kakšnim pogajanjem, podporo, nadzorom ali odporom. Izkušnje žensk, ki so se po drugi svetovni vojni začele kulturno-umetniško udejevovati, ter pričevanja lokalnih organizatorjev potrjujejo, da je bil vstop v javno sfero pogosto počasen in pogojen. Možje so javne nastope svojih žen zavračali (»Zakaj bi šla tja in tratila čas? ... Lepa mora biti samo zame.«). Ženske so za nastope prosile dovoljenje, pogosto so nastopale z moškim spremljevalcem, ki je bil »odgovoren« možem za njihovo varnost

Namesto sklepa

Prosti čas je bil v središču prizadevanj za premagovanje odtujenosti in uresničevanje svobode kot centralnih pojmov gradnje socializma. Ustvarjanje prostega časa pa je hkrati bilo gonilo emancipacije. V tem kontekstu je pomembno poudariti, da emancipacija ni nastajala »sama od sebe«: zanj so bili potrebni prostori, čas, organizacija in legitimacija – in prav zaradi tega je bila ženska emancipacija močno vezana na vprašanje javnosti. Kot ključna se pokažejo vprašanja kdo se sme izpostaviti, kdo je označen kot »primeren«, kdo pa mora za participacijo najprej pridobiti dovoljenje (od vodstva, družine, skupnosti). Kljub gosti mreži organizacij, ki so podpirale kulturno-umetniško udejevanje žensk, so neenakosti med mestom in podeželjem pogosto ohranjale razlike v realnih možnostih za kulturno participacijo. Vaški KUD-i so večinoma pripravljali *ad hoc* programe

in »primerno vedenje«, včasih so pa možje zahtevali, da so prisotni. Organizatorji so zato lažje prepričali lastne sorodnice – sestre, žene, sestrične, pogosto mlajše ženske.¹⁵ Naslavljanje mladih žensk kot nosilk družbenih sprememb je posebej pomembno: čeprav so ponekod predstavljale tudi 70 ali 80 odstotkov mladih (kot na primer v Južni Srbiji), so zaradi preobremenjenosti s kmetijskim in gospodinjskim delom ostajale zunaj organiziranih oblik kulturno-umetniških dejavnosti. Na to je vplivala tudi praksa zgodnjih porok in posledičen umik iz »javnega« mladinskega življenja.¹⁶

ob spominskih priložnostih, ki so se osredotočali na formalne dogodke, spontane lokalne pobude pa so prejemale skromno podporo. Tako se je emancipatorna obljuba kulturnega preživljanja prostega časa pri ženskah uresničevala skozi konstantna pogajanja glede javnega nastopanja žensk in soočala z različnimi pogledi na samo kulturno dejavnost. Morala se je boriti za status legitimnega družbenega delovanja, da je lahko upravičila organizacijske napore, vložen čas in denar.

Iz perspektive današnjih kulturnih politik, zaznamovanih s spopadanjem s trgom in partikularnimi interesi, nam lahko lekcije tistega obdobja pomagajo pri razumevanju pomena neplačanih kulturno-umetniških prostočasnih dejavnosti. To je še posebej očitno pri ženskah: do emancipacije ni prišlo zgolj z vstopom v

14. Ana Hofman, »Kafana singers: Popular music, gender and subjectivity in the cultural space of socialist Yugoslavia«, *Narodna umjetnost* 47(1), 2010, 146.

15. Hofman, *Staging Socialist Femininity*, 77.

16. *Glas omladine*, 23. 2. 1961.

zaposlitev, temveč tudi z vzpostavljanjem kulture kot legitimnega prostora, v katerem je ženska lahko javno delovala. To razkriva tudi razsežnosti izgube kulturne infrastrukture za kolektivne ljubiteljske dejavnosti – tako v smislu fizičnih lokacij kot v smislu odnosa med delom in prostim časom, ki se je po razpadu socialistične družbe radikalno spremenil. Oboje je nudilo podporo ljubiteljskemu udejstvovanju v kulturi (od ljudskega izročila do eksperimentalne umetnosti, vključno z glasbo, gledališčem, filmom, radiem in

vizualno umetnostjo) ter različne družbene skupine spodbujalo k sodelovanju. Gre za institucionalizirano »skrb« za prosti čas in poudarek na neplačanih kolektivnih dejavnostih, ki so po razpadu Jugoslavije izginile ali se preoblikovale v logike kulturnih in kreativnih industrij: kultura je znova nekaj, za kar se je treba boriti, da ne postane zgolj postranski luksuz.

Nastop modernega plesa na »Srečanju vasi«, vas Prosek (okolica Niša), 1987.
© Arhiv kulturnega doma Prosek

Urška Strle

Solidarnost in prostočasne dejavnosti delavk: pogled v Tobačno tovarno Ljubljana

Solidarnost in prostočasne dejavnosti delavk: pogled v Tobačno tovarno Ljubljana

Urška Strle

Uvod

Po drugi svetovni vojni je za ženske zaposlitev zunaj doma postala običajna življenjska perspektiva. Ženske so množično sodelovale pri prenovi od vojne porušene dežele in pri zagotavljanju boljše preskrbe. Polnopravno so se vključevale v gospodarsko infrastrukturo, ki se je izgrajevala v imenu tovarištva oziroma solidarnosti, ključnega gesla socialistične delovne ideologije. Delo je v socialistični Jugoslaviji in socialističnih državah nasploh predstavljalo eno najvišjih družbenih vrednot, v kateri naj bi se prepoznavali vsi državljani in državljanke.¹ Tudi poroka ženske ni več v tolikšni meri kot poprej sovpadala s prekinitvijo zaposlitve zunaj doma, zato je na trgu dela naraščalo število poročenih žensk. Kljub izdatnim delovnim naporom, ki so jih opravljale ob domačih obveznostih, je ženskam zaposlitev omogočila več osebne samostojnosti, dvig družbenega standarda in večjo družbeno enakopravnost.

Socialistična oblast je emancipacijo žensk razumela kot sestavni del širše družbene preobrazbe. Bila je del procesa v preoblikovanju državljanov in državljanek v »novega socialističnega človeka«. Ključni del prizadevanj v izgrajevanju družbeno-kulturne

razgledanosti, psihičnega in fizičnega zdravja ter politične ozaveščenosti je bil v veliki meri pomaknjen v čas onkraj delovnih obveznosti. Prosti čas povojnega jugoslovanskega delavstva, torej tudi delavk, je tako izkazoval močno povezavo s socialistično ideologijo kolektivizma in solidarnosti. Ni bil razumljen zgolj kot del časa, ki ga ljudje posvečajo svojim zasebnim prioritetam, temveč kot del širšega ideološkega projekta, kot trden temelj družbe.²

Pomembno vlogo so v življenju delavk odigrale prostočasne dejavnosti, ki so jih na pobudo političnih oblasti organizirali podjetja oziroma delavski sindikati. Cilj slednjih ni bil premoščanje brezdolja, ampak aktivni predah od delovnega vsakdana, v katerem naj bi se delavstvo fizično in psihično okrepilo.³ Tako so se lahko delavke po delovnih obveznostih udeleževale v kulturnih in športnih aktivnostih, se dodatno izobraževale, hodile na ekskurzije ter obiskovale sorodne delovne kolektive. Kot priznanje za delovne napore je bil za vse zaposlene (z izjemno kmečkega prebivalstva) z julijem 1946 uveden plačani dopust.⁴ Sindikati so delavstvu in njihovim družinam v naslednjih letih omogočali

1. Daniela Koleva, »'My life has mostly been spent working': Notions and Patterns of Work in Socialist Bulgaria«, *Anthropological Notebooks*, št. 14/1, 2008, 28–29.

2. Tanja Dobrin, *Delovni čas, odmori, počitek, dopusti, odsotnost z dela*, Ljubljana: Univerzum, 1979.

3. Polona Sitar, *'Ne le kruh, tudi vrtnice': Potrošnja, tehnološki razvoj in emancipacija žensk v socialistični Sloveniji*, Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2017, 178.

4. Uredba o plačenom godišnjem odmoru radnika, namještenika i službenika, *Službeni list* 56, 1946. Več v: Igor Duda, Igor Stanić, »Iza vrata radničkih odmarališta. Službeni zapisi o nestašnima i gladnima 1947.–1950.«, *Historijski zbornik*, št. LXIV/1, 2011, 100.

subvencionirano letovanje v gorah, v toplicah in ob morju. Te možnosti so v večji meri izkoristile ženske, ki so bile bolje situirane, samske in brez otrok, zlasti pa tiste, ki ob zaposlitvi niso imele vsakdanjih kmečkih ali drugih delovnih obveznosti.

Socialistični sistem je zaposlenim ženskam omogočil večjo socialno varnost ter boljši dostop do dopusta in kulturnih vsebin kot kadarkoli poprej, vendar še zdaleč ni prinesel razbremenitve tradicionalnih vlog. Formalna enakopravnost, zagotovljena s prvo povojno ustavo iz leta 1946, ni zagotavljala dejanske enakosti v vsakdanjem

življenju. Vsakdanje prakse, ki so temeljile na trdovratnih vzorcih družbene podrejenosti žensk, so se spreminjale veliko počasneje.⁵ To napetost med dvema poloma socialistične modernizacije, med napredkom na področju družbenih pravic in vztrajanjem tradicionalnih spolnih norm, je mogoče dobro zaznati tudi iz perspektive preživljanja prostega časa. Čeprav je socialistična država spodbujala aktivno in organizirano preživljanje prostega časa ne glede na spol, zgodovinski viri kažejo, da so bile realne možnosti žensk pogosto omejene zaradi obveznosti, ki so jim bile pripisane v zasebni sferi.

Tobačna tovarna Ljubljana v socializmu

Tobačna tovarna v Ljubljani, ki je bila ustanovljena že leta 1871, ponuja najbolj bogate in plastične uvide v vsakdanje prakse in stališča delavcev in delavk ravno v obdobju socializma. Obsežno arhivsko gradivo enega največjih industrijskih kompleksov v Ljubljani potrjuje močan družbeni vpliv tovarne na mesto in njegovo širšo okolico, hkrati pa odraža strukturne spremembe gospodarskega in političnega razvoja.⁶ Gradivo ponuja precej detajlen vpogled v to, kako so v tovarniškem kolektivu, kjer so ženske predstavljale veliko večino, spodbujali tako razne oblike tovariške solidarnosti kot prostočasne dejavnosti delavstva. O tem izdatno pričajo tudi osebne perspektive, spominski utrinki nekdanjih tobačnih delavk in delavcev, ki jih je možno najti v časopisju, v

dokumentarnih filmih, v raziskovalnih nalogah in gradivu študijskih projektov.

Proizvodno delo v tovarni, ki je zajemalo različna delovišča v kompleksnem procesu izdelave tobačnih izdelkov, je vključevalo pretežno žensko delavstvo skozi ves čas njenega obstoja. S hitro modernizacijo industrijskega dela v povojnem času pa je delovanje tovarne zahtevalo tudi raznolik angažma tehničnega in upravnega kadra, ki se je vedno bolj feminiziral.⁷ Tovarniško vodstvo je v skladu s socialističnimi usmeritvami skušalo iz vseh plasti delavstva napraviti ne le učinkovito delovno silo, ampak tudi aktivne državljanke. Ta namera je razvidna iz sklicevanja rednih in izrednih sestankov, ki so bili skrbno zapisani. Iz arhivskega gradiva, ki vključuje zapisnike delavskih svetov,

5. Podobne ugotovitve veljajo tudi za druge socialistične družbe, ki so promovirale enakopravnost spolov, denimo: Jill Massino, *Ambiguous Transitions: Gender, the State, and Everyday Life in Socialist and Postsocialist Romania*, New York: Berghahn Books, 2022.

6. Gradivo Tobačne tovarne hrani Zgodovinski arhiv Ljubljana: SI ZAL 134 (Tobačna tovarna Ljubljana). Obsega 18,90 tekočih metrov gradiva ali 178 škatel.

7. Urška Strle, »Družbeni položaji tobačnega delavstva v retrospektivi dolgega trajanja«, v: *Sočutje in stigma: Družbene razlike in revščina v slovenski novejši zgodovini*, ur. Ivan Smiljanič, Ljubljana: INZ, 2022, 78–81.

upravnega odbora, sindikalnih in partijskih sestankov, je tako možno razbrati tudi avtentična ženska stališča, ki so bila mestoma zelo odločna in samoiniciativna.

Medtem ko je bila ljubljanska Tobačna tovarna takoj po vojni še podrejena tobačni direkciji v Beogradu, je 24. avgusta 1950 uradno uvedla politiko samoupravljanja tovarne. To je bilo pomembno formalnopravno izhodišče za postopno opolnomočenje zaposlenih. Delavci in delavke so v okviru delavskih svetov sodelovali pri upravljanju tovarne, oblikovanju delovnih procesov in načrtovanju socialne politike. Čeprav je imel ta organ sprva predvsem simbolično vlogo, se je postopoma razvil v delovno skupnost, v kateri so bile obravnavane konkretne delavske pritožbe. V njih je mogoče zelo dobro zaznati elemente solidarnosti, ki jih je interna tovarniška politika oblikovala na pobudo delavskih svetov. Prav tako pa se iz njih kristalizirajo prostočasne dejavnosti, ki jih je v skladu s socialističnimi smernicami spodbujala Tobačna tovarna, da bi svojemu delavstvu omogočila ne le boljše razmere za večjo produktivnost, ampak tudi boljše življenjske okoliščine – zanje in za njihove družine.

Pri tem je bila posebna pozornost namenjena ženskim delavkam, ki so bile pred drugo svetovno vojno večkratno potisnjene na rob družbe – kot pripadnice že tako slabo plačanega delavskega razreda in kot ženske, ki so bile pred vojno plačane še znatno manj kot njihovi moški kolegi. Bile so razumljene kot vzdrževane članice družine ter pogosto ne le finančno, ampak tudi glede lastnih izbir in želja odvisne od družinskih poglavarjev. Delavke, ki so bile matere, so bile razpete med skrbjo za domače gospodinjstvo in naraščaj ter monotono tovarniško službo, ki je predstavljala izdatno tveganje za zdravje.

V času socializma so se veliko ukvarjali z možnostmi izboljšanja položaja delovnih žensk v družbi – tako na deklarativni ravni kot tudi z različnimi ukrepi. Čeprav so ključne idejne smernice za tovrstne reforme prišle z državne ravni, so se številne konkretne pobude in rešitve porodile iz vrst delavstva in preko delavskih svetov dosegle upravne odbore tovarne. Vodstvo Tobačne tovarne je številne pobude sprejelo, s tem pa je tudi okrepilo identifikacijo svojih delavk s tovarno in jim izkazalo priznanje za njihovo delo.

Podobe tovarniške solidarnosti s tobačnimi delavkami

Tobačna tovarna je solidarnost izkazovala v reševanju pomanjkanja stanovanj. Stanovanjsko stisko, ki je bila nevralgična točka ljubljanskih tobačnih delavcev že od samega začetka obratovanja tovarne, je zaostriło še okrepljeno priseljevanje s podeželja, ki je postalo posebej množično od 1960–ih let dalje.⁸ Kot številna druga večja podjetja je tudi ljubljanska Tobačna tovarna po vojni začela z gradnjo stanovanj za

zaposlene in s kreditiranjem svojih delavcev za gradnjo in prenovo domovanj. Do leta 1950, ko se gradnja novih stanovanjskih kompleksov na ravni Ljubljane še ni začela, je Tobačna tovarna ukrepala na lastno pest: skladišče gotove robe so preuredili v 14-stanovanjsko zgradbo, adaptirali pa so še eno zgradbo ter v njej napravili 16 stanovanj za družine tobačnih delavcev in 23 za samske delavce in delavke.⁹

8. David Petelin, *Stanovanjske razmere v Ljubljani v letih 1945–1965*, Ljubljana: ZAL, 2017, 78–79.

9. SI ZAL LJU/0134/II, t. e. 34, a. e. 1, Delu čast in oblast, 24. 8. 1950.

S tem seveda problem osnovne namestitve tobačnih delavcev še zdaleč ni bil rešen, zato so v tovarni oblikovali in dopolnjevali sistem za dodeljevanje stanovanjskih posojil. Od konca 1960-ih let naprej je vedno več tobačnih delavcev zaprosilo za kredite za gradnjo ali adaptacijo lastnih bivališč. Pri odobritvi vlog so imeli prednost prosilci v težkih stanovanjskih in socialnih razmerah, tisti z večjim deležem lastne udeležbe oziroma krajšim rokom za odplačilo posojila ter delavci, ki so bili tovarni nujno potrebni.¹⁰ Iz *Pravilnika o oddajanju stanovanj in dodeljevanju posojil za gradnjo stanovanj* iz leta 1969 izhaja, da so bili medvojni sodelavci narodnoosvobodilnega boja v nedvoumni prednosti.¹¹ Ta detajl namiguje na dejstvo, kako močno je dogajanje v drugi svetovni vojni določilo povojne družbene hierarhije v državi. Zaradi premajhne kapacitete stanovanj glede na dejanske potrebe je med delavstvom in vodstvom občasno prihajalo do sporov in zamer, ki dajejo slutiti tudi to, da so bili nekateri deležni posebnih privilegijev.

Arhivski viri kažejo na precej počasno, a postopno izboljševanje bivalnih razmer za najrevnejše plasti prebivalstva. Iz zapisnikov sej delavskih svetov in sindikalnih sestankov vejeta zavzeta skrb za najrevnejše in iskanje primernih stanovanjskih rešitev zanje, s čimer se predhodne dobe težko primerjajo. Poročila stanovanjske komisije delavskih svetov tovarne so za utemeljevanje svojih sklepov pogosto podajala kratke, a plastične vpogled v nezavidljive bivanjske razmere najrevnejših. Za konec 1960-ih let so tako v arhivskem gradivu dokumentirane danes komaj predstavljive stanovanjske stiske: šestčlanska družina je imela na razpolago le eno sobo; štiričlanska družina je v garsonjeri

sobivala še z eno delavko; zakonski par je bival v provizorični leseni baraki ipd.¹²

Od 1960-ih let dalje je bilo veliko prosilcev za pomoč pri dodelitvi stanovanj priseljenskih delavcev, zlasti iz Bosne in Hercegovine. Več delavcev je prišlo tudi iz širšega območja posavskega Orašja (SV BiH), kjer je med drugim delovalo tudi podjetje za pridelavo in predelavo tobaka, ki si ga je pripojila Tobačna tovarna Ljubljana. Ob tem velja poudariti, da je ljubljanska tobačna tovarna prispevala h gradnji stanovanjskih objektov v številnih krajih po celotni republiki – denimo v Celju, Kranju, Novem mestu, Murski Soboti, Slovenj Gradcu, Slovenskih Konjicah, Gornji Radgoni, Ljutomeru, Mojstrani, na Jesenicah in v Vinici. Kreditirala je namreč tudi svoje zaposlene s področja prodaje tobačnih izdelkov.¹³

V skladu z državnimi direktivami je bilo zelo spodbujano izobraževanje delavstva, tako strokovno kot politično. Izobraževanje ni bilo razumljeno kot investicija v individualno kariero, ampak kot prispevek k skupnosti, kot javno dobro, kot temelj razvoja države. Ker je pogosto potekalo v delovnem času, številnim pa je bil zaradi šolanja odobren krajši delavnik, je izobraževanje precej zabrisalo ločnico med delovnim in prostim časom. Metka Mesec, od leta 1959 diplomirana pravnica in pravniška referentka v Tobačni tovarni, je imela odobren kar šestmesečni izredni plačani dopust zaradi sodniške prakse in polaganja strokovnega sodniškega oz. odvetniškega izpita.¹⁴

Tobačna tovarna je bila nedvomno zainteresirana za kvalificiran kader, saj je kar nekaj finančnih izdatkov namenila za došolovanje svojega delavstva. O tem pričajo dnevni redi delavskih svetov, namenjeni

10. SI ZAL LJU/0134/II, t. e. 14, a. e. 24, Zapisniki DS TTL, 1966.

11. SI ZAL LJU/0134/II, t. e. 17, a. e. 30, Pravilnik o oddajanju stanovanj in dodeljevanju posojil za gradnjo stanovanj, priloga k zapisniku, 11. redno zasedanje DS TTL, 26. 6. 1969.

12. SI ZAL LJU/0134/II, t. e. 17, a. e. 30, Zapisnik, 9. redno zasedanje DS TTL, 29. 4. 1969.

13. SI ZAL LJU/0134/II, t. e. 20, a. e. 37, Zapisnik, 6. redno zasedanje DS SOZD TTL, 15. 7. 1971.

14. SI ZAL LJU/0134/II, a. e. 1, Zapisnik 7. Redne seje UO TTL iz 26. 9. 1962.

razpravi o načrtovanju izobraževanja med delavstvom. Zlasti izstopajo štipendiranja delavk na srednji ekonomski in poslovni šoli. Kandidati in kandidatke za štipendije so podpisali posebno pogodbo, v kateri so se zavezali, da bodo pravočasno končali šolanje in po končanem šolanju delali v podjetju vsaj pet let, v nasprotnem primeru pa vrnili šolnino in stroške študijskega dopusta. Registri delavstva izkazujejo kar nekaj prehodov z nekvalificiranih na kvalificirana delovna mesta, v veliki večini pri ženskah. Posameznice so z opravljenimi strokovnimi tečaji lahko napredovale tudi na mesto vodij proizvodnih linij, kar je bistveno manj veljalo za ostale tobačne tovarne v državi.¹⁵ Zaposleni so lahko dobili dodatke za znanje tujih jezikov in druge kompetence, vendar so bili ti dodatki odvisni tudi od soglasja delavskih svetov in od osebne ocene nadrejenih.

Tobačna tovarna je delavstvo skušala napotiti tudi na ideološko-politična predavanja, ki jih je organizirala KPS, vendar zapisniki sestankov poročajo o slabi udeležbi tobačnih delavcev in delavk. Glede na večinsko žensko sestavo delavstva je to tudi razumljivo. Ženske so prevzemale glavino skrbi za gospodinjstvo in otroke, tovrstna izobraževanja pa so se pogosto zavlekla v večer, s tem da so bile idejno-politične zadeve še vedno razumljene kot »moška« domena.

Diskusije delavskih svetov in sindikalnih sestankov tobačne tovarne so se pogosto vrtele okoli zdravstvene preventive in higiensko-tehnične zaščite, katerih namen je bil maksimirati proizvodnjo in zmanjšati število bolniških dni. Kljub temu, da se je z modernizacijo proizvodnih obratov izpostavljenost tobačnemu prahu in vlagi zlagoma zmanjševala, je uvajanje novih tehnoloških procesov povzročalo nove delovne obremenitve. Kot posebej moteče so izpostavljali ropot, pline, vibracije in

klimatizacijske mehanizme, ki so nastali kot posledica posodabljanja strojnih parkov. Delodajalci so na pritožbe delavstva nekaj sredstev vložili v zaščitno obutev in »švedsko vato« za zaščito dihal, omogočali pa so tudi t. i. »vitaminski čaj«, s čimer so želeli okrepiti imunski sistem delavstva. Uveljavljala se je odškodnina ne samo za nesreče pri delu,

15. Štefan Hrovat, *Delovodje v Tobačni* (diplomska naloga, Ljubljana: Fakulteta za socialno delo, 1960).

Socialistična Jugoslavija je med uradni nabor praznikov dodala 8. marec kot dan ekonomske, politične in družbene enakopravnosti žensk. V 1960-ih letih so nekatera podjetja uvedla praznovanje 8. marca kot plačani dela prost dan. Na sliki slovesno omizje v Tobačni tovarni Ljubljana ob dnevu žena leta 1963. © Marjan Ciglič, hrani Muzej novejšje in sodobne zgodovine Slovenije

ampak tudi za pot na delo in z njega.¹⁶
Člane sindikata, ki so imeli težje bolezni, so obiskovali odborniki in jih obdarovali.¹⁷

Za delavce je vodstvo Tobačne tovarne organiziralo več izobraževanj tako s področja zdravstvene vzgoje kot zdravstvene preventive, ki so bila financirana iz

tovarniškega sklada skupne porabe.

Uveljavljalo se je klimatsko zdravljenje za pljučne bolnike ter fizioterapevtsko okrevanje po poškodbah, kar prej ni bilo v praksi. Leta 1962 je bilo uvedeno množično cepljenje delavcev proti gripi, katerega stroške je krila tovarna. Pobuda je nastala iz konkretne situacije, ko so zaradi gripe delavci in delavke

16. SI ZAL LJU/0134/II, a. e. 18, t. e. 32, Poročilo o delu komisije za zdravstveno, tehnično in požarno varnost 1968–70, 15. 7. 1970.

17. SI ZAL LJU/0134/II, a. e. 41, t. e. 84, Poročilo o obisku invalidke, 10. 4. 1968.

množično zboleli, zaradi česar je grozil izpad proizvodnje.¹⁸ Leta 1967 je bil na sindikalni seji podan predlog, da se obratni zdravnik nadomesti z zdravnico, ker večino delavstva predstavljajo ženske.¹⁹ Kar zadeva področje porodniškega dopusta in denarnih nadomestil za odvisne družinske člane, je Tobačna tovarna Ljubljana sledila zakonodaji.²⁰

Poseben vidik solidarnosti, ki je odločno pretrgal s preteklimi praksami, je bil tovarniški odnos do mater samohranilk.²¹ Mednje štejemo vdove, ki jih je bilo po vojni precej, nezakonske matere in ločenke. Sploh nezakonske matere so bile v tradicionalnih skupnostih običajno odrinjene na rob družbe, v socializmu pa so jih obravnavali z večjo naklonjenostjo in večjo mero socialne vključenosti kot prej. Takšno razmerje do njih je razbrati iz postopanja vodstva Tobačne tovarne, ki odslikava pozitiven odnos v nujenju socialne pomoči dotičnim socialno ogroženim plastem delavstva. O tem pričajo zapisniki sej delavskih svetov, ki so za samohranilke z mlajšimi otroki določili skrajšani delovni čas, več dni dopusta in bonitete pri dodeljevanju stanovanj. Nezakonske matere so bile deležne manjše družbene stigme in so lahko napredovale na vidnejše položaje v tovarni, kar pa seveda ne

pomeni, da so bile v splošnem socialno manj ogrožene.

Spreminjal se je tudi tovarniški odnos do še ene socialno ranljive skupine – upokoјencev, zlasti upokoјenih tobačnih delavk. Ta odnos je zaznati tako na dohodkovni kot na simbolni ravni in za predvojni čas ni izpričan. Čeprav je stalno zaposleno tobačno delavstvo prejemale pokojnine že vsaj od začetka 20. stoletja, so bile te izjemno skromne, praktično nezadostne za dostojno življenje. V času socializma je država pokojnine za tovarniško delavstvo zlagoma zviševala. Upokoјenci so bili deležni daril ob raznih svečanih priložnostih, kot so obletnice osvoboditve, okrogli jubileji nastanka tovarne ali osmi marec. Delavci in delavke, ki so bili v tovarni redno zaposleni več kot 20 let, so ob upokoјitvi prejeli posebna priznanja za delo v tovarni in enkratna izplačila v višini mesečne plače. Tistim, ki so že dosegli polno delovno dobo, pa so se kot upokoјenci ponovno vključili v delovni aktiv, je v 1970-ih letih pripadla tudi sorazmerna višina nadomestila za dopust in državne praznike.²² Ob smrti upokoјenih delavcev so bili na pogrebu običajno navzoči tudi predstavniki Tobačne tovarne in so poklonili spominski venec delavskega kolektiva.

18. SI ZAL LJU/0134/II, a. e. 1, Zapisnik redne seje UO TTL, 29. 10. 1962.

19. SI ZAL LJU/0134/II, a. e. 41, t. e. 84, Zapisnik izvršnega odbora sindikalne podružnice Tobačne tovarne Ljubljana, 11. 4. 1967.

20. Vesna Leskošek, »Vpliv porodniškega dopusta na zaposlitev žensk v času socializma«, v: *Žensko delo: delo žensk v zgodovinski perspektivi*, ur. Nina Vodopivec in Žarko Lazarević, Ljubljana: INZ, 2015, 75–78.

21. Meta Bonač, *Življenjski pogoji mater samohranilk v Tobačni tovarni Ljubljana* (diplomska naloga, Ljubljana: Fakulteta za socialno delo, 1975).

22. SI ZAL LJU/134/II, t. e. 20, a. e. 38, Zapisnik 13. redne seje DS SOZD TTL, 23. 5. 1972.

Prosti čas pod okriljem tovarne

Povojna državna politika v Jugoslaviji je veliko ukrepov posvetila zamisli o komplementarnosti dela in počitka. Ta ideja, ki v prepletanju delovnih naporov in predahov utemeljuje dobro življenje, ima korenine že v antiki (Aristotelovo srednje pravilo), prisotna je v vseh treh »verstvih knjige« in v številnih vzhodnih filozofijah. Oblikovala se je tudi kot del marksistične ideologije za učinkovitejše delovne procese: ta je prekomerno delo

Eden najbolj vidnih dosežkov z vidika plačanega letnega dopusta je bil razvoj delavskega turizma. Od konca 1950-ih let dalje so, podobno kot po številnih drugih podjetjih v državi, začeli ustanavljati nastanitvene kapacitete za aktiven oddih delavstva. Sindikati in podjetja so financirali počitniške domove na Jadranu, na hribovskih območjih ter v drugih turističnih krajih. Subvencionirani dopusti so omogočili

Sindikalni izleti, organizirani po celotni Jugoslaviji, so delavcem omogočali sprostitev, druženje in rekreacijo, krepili pa so tudi istovetenje s tovarniškim delavnim kolektivom. Na sliki izlet tobačnih delavcev v Dolino Triglavskih jezer. © Zgodovinski arhiv Ljubljana, SI ZAL LJU 134/3, t.e. 88, a.e. 1016

v kapitalističnih podjetjih, ki praviloma vodi v odtujenost in izčrpanost delavstva, že od konca 19. stoletja skušala preseči z idejo omejevanja trajanja delovnika ter uvajanjem tedenskega počitka in plačanega letnega dopusta. Takšni delovni politiki, ki se je uveljavljala po vojni, je v sodelovanju s sindikati sledila tudi kadrovska politika Tobačne tovarne Ljubljana.

množični turizem tudi skupinam zaposlenih z nižjimi dohodki.²³ Sindikat Tobačne tovarne je od 1960-ih let naprej organiziral poletno počitnikovanje v Selcah, Biogradu na Moru in Mošćeniški Dragi v kvarnerski regiji, kjer so delavci in delavke s svojimi družinami lahko prvič doživeli dopust ob morju. Ob promociji počitka so te prakse služile krepitvi pripadnosti delovnemu mestu. Dopust ni

23. Igor Duda, *U potrazi za blagostanjem: o povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih*, Zagreb: Srednja Europa, 2005.

predstavljal le socialne pravice, pridobljene z delom, ampak tudi simbol družbenega napredka in priložnost za regeneracijo v družinskem okolju. Za delavke pa je pomenil tudi to, da so med počitnicami večinoma ohranjale skrbniške in gospodinjske vloge.

Novost je bila uvedba več dela prostih dni z raznimi dejavnostmi, ki so potekale ob praznikih, ob sobotnih popoldnevih, ko ni bilo proizvodnje, ob sindikalnih dnevih in ob raznih obletnicah. Pomenili so posebno obliko organiziranega kolektivnega časa, izhajajočo iz ideje, da so tovarne pomembne družbene skupnosti in osrednji prostor družbenega življenja, ne le proizvodni obrati. V tem smislu je bila meja med delovnim časom in prostim časom pogosto zabrisana. Na dela proste dni so navadno sindikati ali delavski sveti organizirali kulturne prireditve (zboje, plese, gledališče), izlete in piknike, politične ali izobraževalne sestanke, prostovoljne delovne akcije ter športne igre in telovadbo.

Telesna kultura je imela v socialistični ideologiji nasploh pomembno vlogo, bila je eden od porokov izgradnje nove socialistične družbe. Takoj po vojni je država po sovjetskem modelu organizirala Fizkulturno zvezo Jugoslavije s cilji izboljšanja telesne kondicije prebivalstva, večanja kolektivne discipline in krepitve obrambnih sposobnosti.²⁴

Organizirane rekreativne aktivnosti, planinske sekcije in športne igre so postale sestavni del večjih delavskih kolektivov in so tudi med industrijskimi delavci spodbujale kolektivni duh in promovirale zdrav življenjski slog. V šport in rekreativne dejavnosti so skušali vključiti tudi čim več žensk. Telesna aktivnost žensk je predstavljala odmik od tradicionalnih predstav o pasivni ženskosti – kar so zagovarjale zlasti katoliške organizacije, ki so

ženskam športno udejstvovanje odsvetovale ali celo prepovedovale.²⁵ Podobna je bila tudi miselnost priseljencev s podeželja, ki so zagovarjali tradicionalne vrednote in trdo delovno etiko kmečkih okolij.²⁶ Športna in rekreativna udeležba žensk je bila zato pogosto manjša kot pri moških. Temu so prispevale dodatne delovne obremenjenosti ali t. i. trojno breme, ki je poleg produktivnih (pridobitno delo) in reprezentativnih (vključenost v razna predstavniška telesa) vključeval še tradicionalne reproduktivne obveznosti (družina in gospodinjstvo). Poziv k vključitvi v športno-rekreacijsko dejavnost je dosegel zlasti mlajše delavke, ki so imele manj domačih obveznosti in so bile manj vezane na tradicionalne družbene vzorce.

Podobno kot številna podjetja v državi je tudi Tobačna tovarna v Ljubljani organizirala svoj fizkulturni odsek in vanj vključevala svoje delavstvo. Od konca 1940-ih let naprej je tovarniški Fizkulturni aktiv na pobudo sindikata tobačnega delavstva vodil Bruno Ravnikar (1930–2023), ki je stanoval v enem od paviljonov Tobačne tovarne in je bil aktiven športnik. Za atletske treninge so »pridobili« mlajše delavstvo, zlasti delavke, stanujoče v bližini tovarne ali v posebnih bivalnikih, ki so jih na območju tovarne postavili za delavce. V sklopu tovarne so udarniško izdelali ključno infrastrukturo za nekaj atletskega disciplin: stojala za skok v višino (tudi s palico), bazen z mivko za skok v daljino, progo za tek na 800 metrov in celo poligon za met kroglice, kopja in diska. Med dekleti, ki so se udeležile športnih dejavnosti Fizkulturnega aktiva Tobačne tovarne Ljubljane, je Ravnikar poimensko izpostavil dve delavki, ki sta tekmovali tudi na državnih prvenstvih: Ivanka Pajser, tekačico na 800 m, in Jožica Šekš, slovensko prvakinjo

24. Gregor Starc, »Sportsmen of Yugoslavia, Unite: Worker's Sport between Leisure and Work,« v: *Remembering Utopia: The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia*, ur. Breda Luthar, Maruša Pušnik, Washington: New Academia, 2010, 260–270.

25. Drago Zalar, *Marijine družbe na Slovenskem*, Ljubljana: Družina, 2001, 131–132.

26. Starc, »Sportsmen of Yugoslavia«, 259.

v krosu.²⁷ Fizkulturni aktiv Tobačne tovarne ni obstajal dolgo. Po nekaj letih je propadel, ambicioznejši športniki in športnice pa so se lahko včlanili v športne klube.

Bruno Ravnikar, ki se je kasneje profiliral kot pomemben slovenski folklorist, je obenem kot harmonikaš in plesalec sodeloval pri folklornemu odseku tovarniškega Kulturno-umetniškega društva Oton Župančič, ustanovljenem leta 1949. Njegovo pričevanje omogoča vpogled v kulturne dejavnosti v tovarni, ki iz drugih virov ni tako plastičen. Folklorne vaje delavcev so potekale izven delovnega časa, tovarniško vodstvo je krajši čas plačevalo plesnega učitelja Borisa Oblaka, za koreografijo Židane marele pa angažiralo celo znamenitega koreografa Ika Otrina. Folklorna dejavnost je navdušila številne med delavstvom, in mnogi so potem, ko je KUD Oton Župančič zaradi prenehanja financiranja s strani tovarne propadel, odšli v folklorno skupino Tineta Rožanca. KUD Oton Župančič je vključeval tudi pevski zbor tobačnega delavstva. Obe dejavnosti sta se predstavljali javnosti ob raznih priložnostih, dela prostih dnevih. V primerjavi s predvojno družbo je bila udeležba žensk v javnih kulturnih dejavnostih bistveno večja.

Množično so se delavci udeleževali raznih manj formaliziranih oblik druženja. Dokumenti ljubljanske Tobačne tovarne, tudi fotografsko gradivo, izdatno pričajo o sindikalnih izletih, ki so vključevali gorniške izlete, ogled naravnih in kulturnih znamenitosti, večdnevne izlete po državi in tudi izven nje. Veliko je bilo plesov

V KUD Oton Župančič, ki je po vojni nastal v Tobačni tovarni Ljubljana, so osnovali pevski zbor in folklorno skupino. Slednjo je vodil Bruno Ravnikar, kasneje znani folklorist in muzikolog. Na sliki je skupaj z dvema tobačnima delavkama med pripravo koreografije za slovensko ljudsko pesem *Židana marela*. © Dr. Bruno Ravnikar

in raznih zabav, ki so se jih udeleževali ali jih pripravili zlasti mladi. Pričevanja nekdanjih tobačnih delavk kažejo, da je učinek povezovanja delavstva v okviru prostočasnih dejavnosti dajal rezultate.

27. Intervju avtorice z dr. Brunom Ravnikarjem v Ljubljani, 15. 9. 2021.

»Vsak teden skoraj smo šli. Na kamion smo dali lesene klopi, se posedli pa smo šli. Ali smo šli na Vršič, ali smo šli dol na morje. Kamion smo najeli, ki je bil tobačni. Kamioni so bili pa v Tobačni, ker so tobak razvažali po Sloveniji. In šoferja smo najeli, šoferja je Tobačna plačala, mi ga nismo. In smo šli čisto prostovoljno, prostovoljno smo šli in prostovoljno smo se zabavali. Smo pa imeli tako organizirano, da smo največkrat dol v Portorožu, tisti Vojkov dom, to je policijski,

imeli za prenočitev zmenjeno. Tako, in tudi muzika je bila tam in smo plesali,« je poročala radoživa Lojzka Eržen (1939), ki je v Tobačni tovarni delala med letoma 1955 in 1960.²⁸ V njeni pripovedi je moč zaznati pomen prostega časa, ko so se s povezovanjem sodelavcev zunaj delovnega mesta zmanjševale razlike med delavci, uslužbenci in vodstvom ter povečeval občutek pripadnosti podjetju in družbi.

28. Intervju avtorice z Alojzijo Eržen v Ljubljani, 16. 11. 2021.

Tobačne delavke in delavci na veselici gasilske enote
Tobačne tovarne, ki se je 10. februarja 1956 zavlekla
pozno v večer. © Lojzka Eržen

Tobačni delavci in delavke niso izpustili pustnega
veseljačenja. Na sliki našemljene sodelavke kolektiva za
poskusno gojenje tobaka pred poslopjem Tobačne tovarne
Ljubljana konec 1950-ih let. © Zasebni arhiv Marije Urbas

Sklepne besede

Socialistična Jugoslavija je temeljila na ideologiji enakosti, kolektivizma, tovarištva (solidarnosti) in od leta 1950 tudi delavskega samoupravljanja. Ena izmed ključnih družbenih sprememb nove države je bila množična vključitev žensk v plačano delo. Emancipacija žensk ni bila razumljena zgolj kot vprašanje individualnih pravic, temveč kot del splošnega preoblikovanja družbe. V desetletjih gospodarske modernizacije in intenzivne industrializacije so ženske postale pomemben del delovne sile, zlasti v tekstilni in prehrabni industriji, trgovini, administraciji, zdravstvu ter šolstvu. Uvedeni so bili številni ukrepi, ki so prekinili s tradicionalnimi praksami, denimo daljšanje porodniških dopustov in denarna nadomestila, pomoč materam samohranilkam, organizacija državnega sistema vrtcev, ženskam naklonjena reproduktivna politika in podobno.

Vendar pa formalna enakopravnost ni samodejno pomenila tudi dejanske enakosti v vsakdanjem življenju. Kljub redni zaposlitvi so bile ženske večinoma še naprej odgovorne za gospodinjstvo, vzgojo otrok in skrb za družino. Ta okoliščina je bistveno vplivala na količino in kakovost njihovega prostega časa. V socialistični Jugoslaviji prosti čas ni

bil razumljen zgolj kot zasebna kategorija, temveč kot pomemben del družbenega in ideološkega projekta. Država in podjetja so aktivno sodelovali pri njegovem organiziranju, saj je bil cilj oblikovati »novega socialističnega človeka«, ki naj bi bil kulturno razgledan, telesno aktiven in politično ozaveščen. Pomembno vlogo so imeli sindikati, ki so organizirali različne oblike rekreacije, izobraževanja in dopustovanja.

Gradivo ljubljanske Tobačne tovarne iz obdobja zgodnjega socializma zrcali vse te trende. Kot samoupravno podjetje je lahko tovarna prilagodila izvajanje svoje socialne politike, zavezane socialnim standardom in zgodovinskim posebnostim Ljubljane in njene neposredne okolice. Med drugim je razvila delavcem precej naklonjeno kadrovske in sindikalno politiko, ki je vključevala možnosti za napredovanje na delovnem mestu, izboljšanje socialnih pogojev in znatno izboljšanje položaja delavk. Zapisniki sej delavskih svetov in sindikalnih sestankov ter razni drugi dokumenti ponujajo kapilarni vpogled v solidarnostne ukrepe tovarne, ki so predstavljali temelj socialne politike, in v preživljanja prostega časa tobačnih delavcev in delavk.

Intelektualno in umetniško delo žensk

Zgodovinopisje je moške in ženske dolgo umeščalo v različni sferi: moške v javno, ženske v zasebno. Številne študije so zato obravnavale predvsem javno delovanje moških, ženske pa so iz zgodovinske pripovedi izpuščale. V resnici so ženske, čeprav so v zgodovino redkeje zapisane, v javni sferi nastopale ves čas – predvsem kot delavke. Družine delavskega razreda so za preživetje potrebovale več dohodkov, zato so ženske opravljale tako plačano delo za delodajalca kot domače delo za družino. Prav delo jih je potisnilo v javnost.

Na področjih, kot sta kmetijstvo in obrt, so ženske z delom doma združevale javno in zasebno; meja med sferama je bila zabrisana. Podobno velja za intelektualno in umetniško delo. V zasebnem okolju so ženske stoletja razmišljale, pisale, ustvarjale, komponirale, vendar je njihovo delo le redko dobilo dostop do javnosti in je zato ostalo neopaženo. Delo zunaj javne sfere je družba pogosto obravnavala, kot da ne obstaja. Umetniški in intelektualni prispevki žensk so bili dolgo spregledani, številne odkrivamo šele danes.

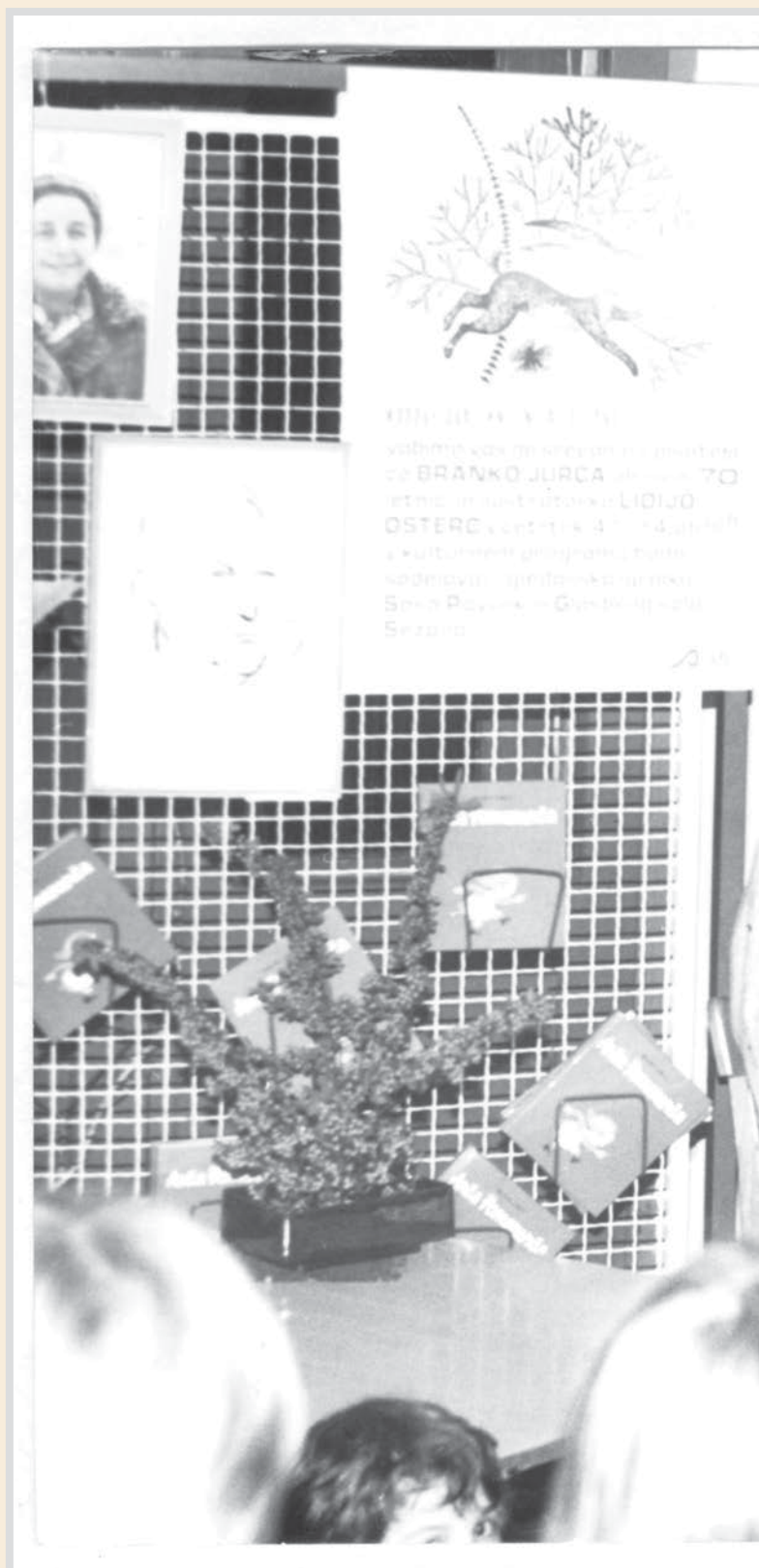
Po drugi svetovni vojni so ženske pogosteje nastopale kot umetnice in intelektualke, a večinoma na manj prestižnih položajih. Mnoge se z umetniškim delom niso mogle preživljati, zato so delovale v vzgoji, mladinski kulturi in pedagogiki – na manj cenjenih področjih, povezanih z reproduktivno vlogo žensk. To ne pomeni, da niso bile vrhunske, temveč da so imele manj možnosti za priznanje kot njihovi moški sodobniki.

Vida Brest v partizanih. Številne intelektualke in umetnice, kot denimo Vida Brest na sliki, so se med drugo svetovno vojno vključile v NOB. To je močno zaznamovalo njihovo poveljno delo. Težke vojne izkušnje so okrepile njihove nazore o spolni enakopravnosti in utrdile njihovo samostojno ustvarjalno držo. © Družina Vide Brest, hrani: OŠ dr. Pavla Lunačka Šentrupert

Glejte, žena sem, mati, bila sem v službi, gospodinja, družbena delavka in povrh še pisateljica. 'Povrh' pravim, ker se pisanju lahko posvetim, ko opravim drugo. Pišem torej 'vmes', ko je opravljeno gospodinjsko delo, ko je poskrbljeno za družino, ko minejo sestanki, ko opravim nakupe, ko poravnam račune z inkasanti, ko odidejo gostje, ko ..., ko ... – skratka: vmes.

Branko Hofman, »Branka Jurca: Pri otroških zgodbah se mi zdi izredno pomembno, da otroka čustveno prevzamejo, da razpoložensko podoživlja zgodbo«, v: *Pogovori s slovenskimi pisatelji* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1978), 112

Branka Jurca in Lidija Osterc, delo z otroki in sodelovanje. Ilustratorke, pisateljice in urednice so krepile zaveznitva in ustvarjalne moči zlasti pri ustvarjanju za otroke in mladino. Njihovo delo se ni končalo z izidom knjige – spremljali so ga obiski šol in knjižnic ter neposreden stik z mladimi.

© Kosovelova knjižnica Sežana

Ženske in delo med tradicijo in modernizacijo

Obdobje zgodnjega socializma

Avtorice: Ana Hofman, Iva Kosmos, Brina Kotar, Jovana Mihajlović Trbovc, Tanja Petrović, Urška Strle, Marta Verginella

Urednica: Tanja Petrović

Jezikovni pregled: Tadej Turnšek

Oblikovanje in prelom: Igor Nađalin in Vladimir Tot

Založnik: Založba ZRC

Izdajatelj: ZRC SAZU Inštitut za kulturne in spominske študije

Zanju: Oto Luthar in Tanja Petrović

Glavni urednik založbe: Aleš Pogačnik

Tisk: Present

Naklada: 300

Prva izdaja, prvi natis.

Ljubljana 2026

Fotografije: prednje notranja platnica in str. 110: © Marija Makarovič, hrani SEM; str. 1 © Vlastja Simončič, hrani MNSZS; str. 8, 82 in zadnja notranja platnica: © Božo Štajer, hrani MNSZS; str. 9. Vlastja Simončič, hrani MNSZS; str. 28: © Milko Matičetov, hrani SEM; str. 29: © Fanči Šarf, hrani SEM; str. 30–31: © Avtor neznan, hrani SEM; str. 32: © Boris Kuhar, hrani SEM; © Pavla Štrukelj, hrani SEM; str. 54 in 55: © Leon Jere, hrani MNSZS; str. 70–71: © Avtor neznan, hrani MNSZS; zadnja platnica: © Avtor neznan, hrani MNSZS. Za ostalo slikovno gradivo so viri navedeni ob reprodukcijah.

Knjiga je nastala u okviru raziskovalnega dela na projektu »Zgodovina ženskega dela v 19. in 20. stoletju na Slovenskem« (J6-50190), ki ga financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS).

Prva e-izdaja je pod pogoji licence Creative Commons CC BY-NC-ND 4.0 (razen za tisto gradivo, ob katerem so posebej navedeni drugačni pogoji rabe) prosto dostopna:

<https://doi.org/10.3986/9789610511229>

Kataložna zapisa o publikaciji (CIP) pripravili v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani

Tiskana knjiga

ISBN 978-961-05-1121-2

COBISS.SI-ID 274316035

E-knjiga / E-book

ISBN 978-961-05-1122-9 (PDF)

COBISS.SI-ID 274216963

Pričujoča publikacija spremlja razstavo *Ženske in delo med tradicijo in modernizacijo: obdobje zgodnjega socializma*, ki je od 9. aprila do 21. junija 2026 na ogled v Muzeju novejšje in sodobne zgodovine Slovenije. Razstava se osredotoča na obdobje do konca šestdesetih let v Sloveniji in razkriva pomen in razumevanje dela žensk v hkratnosti kontinuitet in prelomov, v soobstoju tradicije in modernizacije, v razpetosti med ideološkimi obljubami in vsakdanjo realnostjo.

ISBN 978-961-05-1121-2

9 789610 511212 >

19 EUR

Založba ZRC